

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

Тема:

Рударство западне Србије у средњем веку

Ментор:

Проф. др Ђорђе Бубало

Студент:

Јефимија Дуканић ИС 18/38

Београд, септембар 2019.

Садржај

УВОД.....	1
I ОБНАВЉАЊЕ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДАРСТВА	3
Латинске насеобине и рударски послови	4
Производи српских рудника.....	12
II РУДАРСТВО ОБОЈЕНИХ МЕТАЛА У ПОДРИЊСКОЈ РУДАРСКОЈ ОБЛАСТИ.....	17
Рудници XIV века	19
Споразум у Тати.....	24
Рудници XV века.....	26
Сребреница под влашћу српских деспота	44
III УТИЦАЈ РУДАРСТВА НА ДРУГЕ ПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ	54
ЗАКЉУЧАК	61
Списак извора и литературе	65
Попис илустрација	67

УВОД

У овом раду биће речи о средњовековним рудницима на простору западне Србије. Рударство, које је у Србији почело да се развија од средине XIII века, убрзо је посредством Саса који су се доселили, кренуло узлазном путањом и у овим крајевима од почетка XIV века. Акценат ће бити стављен, поред самих рудника који су били активни све до пада средњовековне српске државе под турску власт, и на развој трговине и занатства који су били неминовна последица привредног развоја. Трговина се, пре свега, односила на племените метале као најважније продукте тога доба и уопште, била разлог боравка трговаца у овим местима. Такође, са развојем рударства, трговине и занатства, долази и до стварања нових градских центара и тргова у непосредној близини рудника и заокруживања једне привредне целине. Процес урбанизације достигао је свој врхунац у првој половини XV века. Већина ових тргова, чак и оних који нису директно имали везе са рударским пословима (Ваљево, Зворник), свој развој дугују близини рударских центара, али и близини важних трговачких путева који су водили како у унутрашњост Србије и даље, ка Угарској, тако и ка Дубровнику и даље на запад.

У раду ће такође бити разматран и рудник Сребреница, посебно за период од 1411, односно 1413. године, када долази под власт српских деспота и под њиховом влашћу, уз мање прекиде, остаје до краја постојања средњовековне српске државе. Од великог је значаја да Сребреница буде укључена у оквир ове целине, јер је, пре свега због близине осталих подрињских рудника, иако на другој обали реке Дрине, као и због сталног кретања Дубровчана између ових центара, чинила заокружену привредну целину. По својој величини и обиму производње сребра, Сребреница се истицала у односу на остале подрињске руднике који су се, на неки начин, развијали у њеној сенци и са сталном упућеношћу на њу као центар.

Главни извори информација за ову тему су, поред материјалних остатака посведочених на месту некадашњих рудишта, извори из дубровачког архива, односно њихове књиге које су уредно вођене како за трговину, тако и за судске спорове. Наиме, Дубровчани су били главни носиоци успона српске привреде у овом периоду јер су

поседовали капитал неопходан за покретање послова. Због тога су дубровачки записи о њиховим насеобинама у рударским центрима главни извори за реконструкцију средњовековног рударства, трговине и занатства у овој области, односно за све оно за шта су увидели да ће им донети зараду. На основу судских спорова у којима су именовани конзули и судије, али и тужитељи и тужене стране, могуће је делимично реконструисати обим дубровачке колоније у одређеном месту, а посредно, обим и величину рударске производње. Што је колонија била већа и насељенија дубровачким племићима, то је и значај неког рударског места био важнији, односно експлоатација његовог рудног блага била је обимнија. Међутим, овде не треба губити из вида чињеницу да су у тим књигама забележене само личности које су биле предмет неког спора, што не значи да није било још насељеника који се нису спорили, тако да њихов број посведочен у документима свакако не треба да буде коначан. Такође, још једна отежавајућа околност је то што нису ни сви документи odolели зубу времена, стога за одређене периоде постоје празнине. Поред тога, о неким местима, попут Трешњице и Липника, дубровачки подаци су врло оскудни, али је посредством материјалних остатака посведочено присуство средњовековног рударства у овим областима. Дакле, иако су дубровачки списи главни извори, не треба се ограничити искључиво на њих, већ треба сагледати и ширу слику. Поред Дубровчана, било је у српским рударским центрима и других трговаца, попут Которана, Барана, Сплићана, Млечана и припадника других италијанских градова, али је њихов број у односу на Дубровчане сразмерно мали. Постепено су потиснути од стране Дубровчана, који преузимају главни део извозне и увозне трговине са Србијом.

I ОБНАВЉАЊЕ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДАРСТВА

Почетак рударске производње у средњовековној Србији доводи се у везу са немачким рударима Сасима, средином XIII века. Јављају се две теорије о њиховом стварању рударске насеобине у Србији. Прва је да су дошли из Ердеља 1241 – 1242. године, бежећи пред татарском најездом и склањајући се у боље заштићене, планинске пределе Србије.¹ Друга теорија је да су, као група колониста, дошли на позив краља Стефана, како Мавро Орбин назива Уроша I, након чега их је краљ населио и обезбедио им привилегије. Краљ Стефан, односно Урош I, је за разлику од својих претходника који нису марили за богатство, уз помоћ Немаца који су отворили мноштво рудника, стекао силно благо.² Своју делатност Саси су започели у Брскову, где се и јавља први њихов помен, у једној недатираној повељи краља Уроша. Овај рудник, захваљујући Сасима, убрзо израста у најпознатији рударски и трговачки центар српске државе. Остаје непознато да ли су Саси стварно дошли на позив српског владара, зато што се њихов долазак хронолошки поклапа са најездом Монгола. Такође, још једна непознаница је да ли су Саси дошли у једном налету, основали насеље у Брскову, па се одатле селили у остала рударска места, или су њихови успеси привлачили нове колонисте.³

¹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић – Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Вукова задужбина – Прометеј, Београд – Нови сад 2002, 21.

² М. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, Narodne novine, Zagreb 1999, 252.

³ М. Ј. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни. I део*, Српска академија наука. Посебна издања, књ. CCXL, Одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955, 25.

Латинске насеобине и рударски послови

Саси

Долазак Саса у српску државу врло брзо се одразио на производњу и трговину. Већ 1253. године у Дубровнику се спомиње увоз некованог злата и сребра из српске земље.⁴ Дошавши у Србију, они су са собом донели друштвено уређење и правне обичаје из своје постојбине. Тако је већ Брсково постало саска општина која је уживала аутономију – имала је свог кнеза, католичку цркву и свештенство, као и независно судство по коме су спорови са Србима или Дубровчанима изношени пред мешовити суд.⁵ Већ од овог времена у Србији почињу да се оснивају католичке парохије, које ће временом бити формиране у скоро сваком значајнијем центру, пре свега рударском, због потреба католичког становништва, првобитно Саса, а затим и Дубровчана, јер су католици били носиоци производње и трговине. Поред ових привилегија, саски насељеници уживали су право да подижу насеобине и крче шуме у сваком месту у ком се открије руда. Међутим, временом је то попримило велике размере, тако да је цар Душан у свом Законику ово право ограничио на крчење шуме само за потребе тргова, односно за топионице.⁶ Саси су имали и своје нотаре, као и књиговође који су прикупљали порезе – урбураре.⁷ Саско становништво означаavano је немачком речју пургари, што се касније пренело и на нека друга градска насеља која су попримила уређење по угледу на саско и имала су веће које је сачињавало 12 пургара (грађана).⁸ Саси су се у првом реду бавили рударским пословима – као рудари или топионичари, откупљивачи руде или чак власници рудишта.⁹

С обзиром да Саса у српској држави није било у већим, компактним масама, већ су се насељавали у мањим групама, врло брзо су почели да се утапају у словенску средину и већ од средине XIV века процес асимилације је узео маха. Назив Сас губи временом своје

⁴ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Лиречека, Београд 1959, 256.

⁵ *Старо српско рударство*, 23 (Ружа Ћук).

⁶ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба. Културна историја. Књига II*, Слово љубве, Београд 1978, 91.

⁷ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Izdavačko – štamparsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ, Beograd 1951, 17.

⁸ *Старо српско рударство*, 31 (Ружа Ћук)

⁹ Simić, *Istoriski razvoj*, 17.

првобитно значење и од XV века почиње да означава лица која се баве рударством и припаднике рударских општина.¹⁰ Током XV века није више остало трагова саских имена. Једино се у Крупњу у једном документу из 1450. године могла наћи назнака порекла у презимену Сасиничић.¹¹ Међутим, иако се етничка припадност више није могла препознати, Саси су оставили много трагова, пре свега у називима места, рударској терминологији и називима разних заната. На њих нека места подсећају и данас, као на пример село Ба код Љига.¹²

Дубровчани

И Дубровчани насељени у српској држави имали су своје привилегије потврђене и овековечене у разним владарским повељама. Само они Дубровчани који су били власници куће у неком месту у Србији били су у обавези да, по потреби, учествују у његовој одбрани и плаћају порез у висини од једног дуката годишње. У споровима који су избијали између Дубровчана са једне и Саса или Срба са друге стране, заседала је порота која се састојала од шест Дубровчана и шест Саса или Срба. Њихове унутрашње спорове решавао је конзул са двојицом судија именованих од стране дубровачких власти. Они су бирани унутар њихових насеобина, прво из редова племића, а уколико њих није било, онда из редова пучана (грађанства).¹³ Такође, пошто представници власти у самом Дубровнику нису увек могли са сигурношћу да знају у ком рударском месту се њихови становници налазе, јер су се, вођени пословима ретко дуже задржавали у једном, често су те комисије одређиване за неколико околних места.¹⁴

Дубровчани су били ти који су се, поред Саса, највише бавили рударством, али не као рудари, већ као банкари, трговци, златари.¹⁵ Они су својим средствима финансирали рударску производњу, често врло удаљени од места рударских радова. Физичке послове у

¹⁰ С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Equilibrium, Београд 1997, 109.

¹¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, СКЗ, Београд 1994, 588.

¹² Simić, *Istoriski razvoj*, 17.

¹³ Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 259.

¹⁴ М. Спремић, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 16.

¹⁵ Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 257.

јамама или деловима чији су били власници, обављали су за њих радници, с обзиром да су Дубровчани били добро ситуирани племићи или пучани, па самим тим није било потребе да обављају такве послове. Они Дубровчани који су се у већој мери посветили организацији рударске производње, држали су се ближе месту пословања и ту често поседовали имовину.¹⁶

Због све већег прилива католичког становништва, својим насељавањем, Дубровчани првенствено, почели су да оснивају своје црквене организације. Оне се посебно развијају у рударским насељима, јер су Латини, како су припадници католичке вере називани, ту били највише сконцентрисани. Свуда где се формирала католичка парохија, била је подигнута бар по једна црква, а често и више њих у неким значајнијим местима. Тако су са успоном рударства у Подрињу и ова места имала католичке богомоље – у Крупњу, Зајачи, Бохорини и Црнци, а пре свих њих у Липнику. Ове црквене организације у Србији биле су под јурисдикцијом которског бискупа, да би се касније око њих дуго водила борба између которског бискупа и барског надбискупа. Слобода вероисповести била је загарантована свим Латинима, с тим што су Закоником цара Стефана Душана најстроже били забрањени покушаји преобраћања домаћег, православног становништва. Временом, поред тога што су финансијски доприносили одржавању старих и подизању нових цркава и самостана, почињу да се срећу и случајеви када Дубровчани црквама завештавају своја рударска окна, или, као у случају сребреничке цркве свете Марије, десети део прихода из сребреничких јама.¹⁷ Такође, није била реткост да неки Дубровчанин дарује православну цркву. Остало је забележено да је дубровачки трговац из Сребренице, Дабижив Латиница, даровао цркви свете Петке код Београда четири литре сребра.¹⁸

Иако су се често кретали из једног места у друго, било је и оних који су послове у другом месту завршавали путем овлашћеног заступника – прокуратора, који је са собом носио пуномоћје. Како би повећали могућност за зарадом и умањили опасност евентуалне штете, Дубровчани су се често међусобно повезивали организовањем трговачких друштава

¹⁶ Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 121.

¹⁷ Д. Ковачевић – Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Историјски институт, Београд 2007, 226 – 228, 232 – 233.

¹⁸ Д. Ковачевић – Којић, *Истакнутости Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 125.

и заједно пословали као ортаци.¹⁹ Рударске производе из Србије Дубровчани су даље продавали и допремали на тржишта западне Европе, нарочито у XV веку када је у Европи владала несташица племенитих метала, а Србија заузимала једно од водећих места у европској производњи сребра.²⁰

Упоредо са постепеним стапањем Саса у словенску средину, развија се и процес стварања домаћих трговаца, али и укључивања домаћег становништва у процес рударске производње.²¹ Домаће становништво почело је да се истиче својим стручним способностима и постало је надалеко чувено. Већ крајем XIV века, 1397. године, када су за сицилијанско краљевство тражени искусни мајстори, позиву су се одазвали рудари из Новог Брда који нису били немачког порекла.²²

Локална управа

Што се српских органа власти тиче, на трговима, као и у рударским центрима, српска власт састојала се од три главне личности. То су били: кефалија (од XV века војвода) – заповедник утврђења који је увек био српског порекла, затим кнез (comes), често пореклом из приморских градова и цариник, готово увек Дубровчанин и ређе, Которанин. У регално право владара спадало је отварање тргова и царинарница. Царине, које су се називале и доходак, могле су да буду унутрашње и пролазне (мимоходне). Оне су се плаћале највише на трговима, односно на местима где је трговинска размена вршена како би се лакше вршио надзор над прометом робе.²³ Приходи од рудника били су још једно од регалних права српских владара, с обзиром да су рудници сматрани њиховим власништвом. Окна рудника продавана су у целини или у деловима и сваки власник имао је обавезу према господару. Најважнија обавеза била је урбура, односно давање, највероватније, десетог дела ископане руде. Руда се затим продавала топионичарима који су производили сиров метал, од чега је владар такође добијао један део. Поред владара, и српска властела имала је приходе од рудника, с обзиром да су своја окна и топионице

¹⁹ Спремић, *Прекинут успон*, 16.

²⁰ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 590.

²¹ *Старо српско рударство*, 26, 29 (Ружа Ћук).

²² Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 293.

²³ Лиречек, Радонић, *Историја Срба*, 90, 430.

могли да поклањају манастирима и црквеним достојанственицима, тако да се и они јављају као власници. Корист од рударења извлачили су и владареви чиновници – војводе, кнежеви, пургари, као и ситни службеници који су надгледали саму производњу.²⁴ Уз руднике су се налазиле најчешће и ковнице новца (zессћа). Ковнице су, исто као и царине даване у закуп приморцима због непостојања довољно обученог и вештог домаћег становништва, тако да су ковање, уз надзор војводе, вршили златари најчешће из Дубровника или Котора.²⁵

Рударски послови

Рударски послови у средњем веку подразумевали су два производна процеса. Први процес био је добијање руде, односно њено ископавање, док је други био њено пречишћавање, односно прерада. Вађење руде морало је да прати њена лежишта.²⁶ Точкове који су покретали рад у топионици (слов. кола), са друге стране, могао је да покреће коњ, човек, ветар или снага воде. У српској средини најчешће је искоришћавана вода, у којој су уједно руде и пране. Због тога су средњовековна кола најчешће подизана покрај водених токова, односно речица и потока, захваљујући чему су остала сачувана стара шљакишта, на основу којих се могу препознати остаци средњовековног рударства.²⁷ Такође, приликом производње, циљ је био да се активности из оба процеса врше на једном месту, или што ближе једно другом, како би се смањили трошкови. И налажење руде и њена прерада наметали су пред средњовековног човека изазове које је требало превазићи како би експлоатација била што ефикаснија. У топионцима изазов је представљало постизање високих температура у пећима неопходних за топлење руде и њено пречишћавање. У ту сврху коришћене су шуме, чију сечу је цар Стефан Душан покушао да ограничи. Друга препрека тицала се продирања у унутрашњост земље и стварања безбедних услова за рад. Рецимо, руда гвожђа лежала је релативно близу земљине површине, док се за племените и обојене метале морало залазити дубље у њену

²⁴ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 590 – 591.

²⁵ *Старо српско рударство*, 25 (Ружа Ћук); Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 260.

²⁶ *Старо српско рударство*, 49 (Сима Ћирковић).

²⁷ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 584 – 585.

унутрашњост. Олакшавајућа околност била је та што су средњовековни рудари у потрази за рудом пратили трагове античког рударства.²⁸

Почетак рударског копања називао се узбој, а личности које су то налазиште открили називали су се узбојници. Саска заоставштина оставила је трага у многобројним терминима који су означавали неке од процеса копања руде или њене прераде. Тако је јама на којој су радови тек започели називана шурф, према немачкој речи са значењем – копати, истраживати. Шурфови су изискивали већа или мања улагања, али је њихова исплативост била неизвесна и могла је да се чека генерацијама. Онај шурф који би се показао „мере вредан“, односно рудоносан, био би одмерен „осмицом“ и омеђен тако да не залази у област другог рудара. Јама која је омеђена и чији власник је подмирио дажбине према владару, могла је да остане необрађена годину дана и шест недеља, након чега би била предавана неком другом. Одмеравање јаме називало се венчање. Цео систем рударских објеката – окана, ходника, галерија, означавао је немачким термином цех. Рудари су током своје шесточасовне смене морали да бораве, седећи, клечећи или лежећи у овим хоризонталним или вертикалним ископима, где је врло често могло да дође до трагедије – обрушавања или пожара. Такође, на већим дубинама требало је решити проблем воде, која је извучена или одводним јарковима и олуцима, или су то чинили сами рудари уз помоћ кожних посуда. С тим у вези, у околини рудника неопходно је било имати, поред предмета од коже која је чинила основну рударску опрему, и лој, како би се направиле свеће помоћу којих би рудари могли да раде у дубинама.

Што се топионичарске делатности тиче, њих је као што је већ поменуто, најједноставније и најисплативије било подићи у близини ископавања руде, али и водених токова, који су коришћени како за испирање руде, тако и за покретање точкова који су даље покретали полуге за загревање мехова, уз помоћ којих се у огњиштима постизала потребна температура. На тај начин, руда би се доводила у течно стање и могла је да се раздвоји на компоненте, након чега је била спремна за даље пречишћавање у пећима, тзв. чистиљама. Због овог топљења и пржења руде на отвореном простору, ваздух у околини постајао је загађен и често је угрожавао здравље рудара, али и становништва насељеног у близини.

²⁸ *Старо српско рударство*, 49 – 50 (Сима Ћирковић).

У рударским постројењима постојали су, поред самих рудара и специјализовани стручњаци. Тако су хутмани били старешине цеха, односно водили су рачуна о разграничењу између јама и технички усмеравали рад. Маршрајдери били су нека врста геометра, односно стручњаци за одмеравање рудних поља. У топионичарском комплексу најважнији су били валтурци, који су били власници топионице, или у неким случајевима купци руде, чију прераду су касније плаћали у топионици, па тек онда продавали. Остаци топионичарских радова називају се тросквишта, односно шљакишта.²⁹

Дакле, средњовековни рударски комплекси били су врло сложени и захтевали су ангажовање великог броја људи. Поред стручњака и рудара (рупника), било је у њиховој близини и бројних помоћних радника, као и трговаца који су снабдевали рударе храном и опремом. Опасности по живот било је и у рудницима, али и приликом обраде руде, а изазови које је требало савладати како би се постигао жељени резултат били су захтевни. Све ово наводи на закључак да је рударење био тежак и изазован посао, који је са собом носио велики ризик. Међутим, плодови тог рада били су значајни, тако да су давали подстицај даљем унапређивању технике и савлађивању препрека. Оно што је упечатљиво је то што су малобројне колоније Саса које су се брзо стопиле међу домаће становништво, оставиле неизбрисив траг у рударској терминологији.

²⁹ Simić, *Istoriski razvoj*, 31; *Старо српско рударство*, 49 – 61 (Сима Ћирковић).

Почетак средњовековне рударске производње на територији српске државе, заправо би могао да се назове обнављањем, с обзиром на чињеницу да је на већини активних рудника у средњем веку, било производње и у античко доба. Ова производња замрла је почетком сеобе народа, посебно после доласка Словена. Такође, доласком Саса, рударство је само добило на снази, стекли су се услови за његов већи развој са доласком нових, савремених метода рада и обученим људством. Извесно је да је српско рударство почело да се обнавља пре доласка Саса у српске земље, пре свега, због постојања кованог новца из времена првих Немањића. Новац је морао бити искован од метала, што је у непосредној вези са постојањем рудника.³⁰

Саси су ти који су, идући траговима римских рудара, унапредили рударство, својим знањем и техникама, али све то није могло да се постигне без постојања рудника и рудног блага. Такође, уколико се прихвати теорија о позиву краља Уроша упућеног Сасима, логичан је закључак да он такав позив не би упутио уколико већ није постојало, или макар откривено неко лежиште руде. Све указује на то да је одређен степен рударења постојао, али да је један владар увидео његов значај и довео до његове експанзије. Очигледно је да домаћи људи нису поседовали потребно знање и технику којим би долазак странаца био непотребан. Посредством саског познавања материје, дубровачког и млетачког капитала, али пре свега богатством српских рудишта који су основни предуслов за све остало, стекли су се услови за развој ове привредне гране.

³⁰ Simić, *Istoriski razvoj*, 14 – 16.

Производи српских рудника

У рудницима средњовековне Србије експлоатисани су, пре свега, племенити метали. То су били сребро и злато, затим олово и бакар.³¹ Међутим, главни производ српских рудника било је сребро, међу којим се разликовало неколико врста (бело, гламско и плико).³² Такође, у српским рудницима производило се и гвожђе, али пре свега за израду пољопривредних алата и оруђа, због посведоченог великог броја ковача, који су, као владареви поданици били дужни да му дају одређену количину челика.³³ Међутим, пошто није било предмет интересовања Дубровчана, није остало много података о трговини гвожђем.³⁴

Бакар

Производња бакра у нашим рудницима није била нарочито заступљена и у изворима се не среће велики број података о овој производњи. Он је свакако експлоатисан и то у Мајданпеку, Кратову, Руднику, рудницима копаоничког басена, као и рудницима подрињског рударског басена – Липнику (код Крупња), Зајачи и Сребреници, који су предмет овог рада. Иако је број места на којима се експлоатисао бакар значајан, његова производња је, на основу остатака старих рударских радова и величини сачуваних тросквишта, била незнатна.

Бакар се добијао на два начина: на бакарним рудишима (Липник), или на сложеним, оловно – цинканим рудишима. Сачувани су подаци из XIV и XV века о извозу бакра из Босне, преко Дубровника, за Италију, међутим, података о извозу бакра из Србије нема. Бакар добијен на оловно – цинканим рудишима употребљаван је вероватно за потребе тргова, односно за локално занатство и ковање новца. Металургија бакра је једноставна, и трговиште је за своје потребе могло брзо да подигне топионицу како би се

³¹ Simić, *Istoriski razvoj*, 34.

³² Лиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 260.

³³ Лиречек, Радонић, *Историја Срба*, 173.

³⁴ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 587.

прерадиле оне количине руда које се узгред прикупе при откопавању оловних руда. На исти начин, трговишта су се снабдевала и гвожђем, откопавајући га кад се укаже потреба.

Поред осталих рудника, који нису предмет интересовања овог рада, на основу остатака бакарних троски и металног бакра, посведочено је рударство бакра на оловно – цинканим рудиштима у Зајачи.³⁵

Олово

Тежиште српског рударства било је сконцентрисано на добијање оловних руда, али не због олова, већ због сребра, с обзиром на чињеницу да је већина средњовековних српских рудишта оловних руда, среброносна. Велика количина олова добијана је као споредни продукт приликом производње сребра. Постојала су и рудишта оловних руда која су била потпуно без сребра.

Производња олова на српским рудиштима била је значајна. Олово је, поново преко Дубровника, извожено у Италију и Сицилију. Потрошња олова у средњем веку била је велика, јер се оно изливало у плоче којима би се покривале куће, палате и цркве, како у српској држави, тако и у приморским градовима. Српски средњовековни манастири (манастир св. Арханђела код Призрена, Лесновски манастир, Милешева) били су покривени оловом, а могуће и дворови владара, посебно српских деспота, због великог богатства које су поседовали.³⁶ Оно што је још карактеристично за оловну руду у подрињском крају је то што је она, у већој или мањој мери, оксидисана, и због тога врло једноставна за прераду. Такође, њена лежишта била су плитка, тако да се до оловне руде лако долазило, а примена је, као што се може видети, била многострука.³⁷ Такође, олово се најдуже задржало у трговачком промету Дубровчана пошто оно није било обухваћено каснијим турским забранама извоза, а због потреба грађевинарства, потражња се није смањивала.³⁸

³⁵ Simić, *Istoriski razvoj*, 34 – 35.

³⁶ Исто, 35 – 36.

³⁷ V. Simić, *Rударство u Podrinju (I deo)*, Rudarski glasnik, god. XII, sv. 2, Beograd 1973, 1.

³⁸ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 91.

Сребро

Поред стоке и сточних производа, меда, воска и коже од дивљачи, главни производи Србије у периоду од XIII до XV века били су метали, од којих је сребро било главни, надалеко чувени метал.

У трговачком промету српске државе разликовале су се три врсте сребра – бело (argento biancho), гламско (argento de glama), и пливо сребро. Бело или фино сребро било је нерафинисано (непрочишћено), док је пливо сребро (обично, непрочишћено) било сирово, добијено непосредно из олова и још увек није рафинисано. Највећу вредност имало је гламско сребро, јер је садржало примесе злата. Оно је произвођено на рудницима копаоничког басена, нарочито у Новом Брду и Јањеви.³⁹ Проценат злата у гламском сребру није у свим временима био једнак. У XIV веку злато је сачињавало малу количину – између једног и пет процената, да би се у XV веку, у периоду од 1435 – 1450. године пронашле жиле које су давале једну шестину, па чак и једну четвртину злата.⁴⁰ О богатству које је доносило гламско сребро сведочи и француски путописац, савременик деспота Ђурђа Бранковића, Бертрандон де ла Брокијер. У свом спису „*Путовање преко мора*“ наводи да се у Новом Брду сваке године ископа злата и сребра у вредности од више од 200 000 дуката.⁴¹ Наравно, иако овакве податке треба узимати са резервом, све и да су ове вести претеране, оне ипак сведоче о утиску који је само један рудник оставио на неког странца.

У почетку су племенити метали, злато и сребро, извожени у непрерађеном облику. У средњовековној српској држави коришћено је, у првом реду, за ковање новца, док је остатак коришћен за извоз.

Трговина произведеним металима била је слободна, али су постојале тенденције да се та слобода ограничи у корист владарева ковнице, цариника или чак појединих трговаца. Деспот Стефан Лазаревић (1402 – 1427) обавезао је 1417. године своје поданике да сребро мењају за новац у ковници и да га продају искључиво закупцима царина. Такође, присилио

³⁹ Simić, *Istoriski razvoj*, 36 – 37.

⁴⁰ Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 90.

⁴¹ Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, prev. M. Rajičić, Narodna knjiga, Beograd 1950, 111.

је Дубровчане да траже одобрење за куповину сребра по рудницима и уводи забрану плаћања сребра по већој цени него што га откупљују његове ковнице. На тај начин покушава да што више сребра задржи у земљи. Босански краљ Твртко II увео је меру по којој се целокупно сребро добијено у рудницима изливало у шипке, које су на царинарницама или у ковницама морале да буду жигосане (болане). То је било такозвано болано сребро.⁴²

Борба између Дубровчана и средњовековних владара Србије и Босне око сребра водила се непрестано од XIII века. И то не само са владарима, већ и са појединим обласним господарима (Вук Бранковић). Ти спорови почели су да се воде са почетком ковања првог сребрног новца и трајали су све до пада српске и босанске средњовековне државе. Дубровчани нису лако пристајали на ове мере, често су се бунили, чак и претили повлачењем својих трговаца и обуставом трговине, а с обзиром на чињеницу да су имали монопол, ове њихове мере уродиле су плодом. Све ове мере тицале су се гламског сребра, јер су владари били подстакнути жељом да спрече извоз злата уз сребро, које не би било плаћено као злато. Због тога је разумљива потреба да се сребро жигоше, и пре него што стигне у Дубровник, да се на царинарницама и ковницама испита његова златоносност. Због свега тога и цариник рудника Зајаче 1466. године инсистира да целокупно сребро прво прође кроз његове руке, било да је власништву трговаца или валтурка.⁴³ Дакле, све ове мере служиле су како би се повећали приходи владара тако што би се сребро одвојило од злата. Дубровчанима то, наравно, није ишло у прилог, јер су, све до XV века могли да извозе злато и сребро, плаћајући само сребро и на тај начин стицали су огромне приходе.

⁴² Simić, *Istoriski razvoj*, 36 – 38; Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 89.

⁴³ Simić, *Istoriski razvoj*, 36 – 38.

**

На основу свега наведеног, може се закључити да је сребро, у свим својим облицима, било главни и најважнији производ средњовековних српских рудника. Остали метали, попут олова и бакра, коришћени су узгред, не толико за извоз, колико за подмиривање свакодневних потреба. Ту се, пре свега, мисли на израду оруђа, алата, покривање грађевина (цркава и манастира), али и ковање новца. Богатство средњовековне српске државе, посебно од времена Деспотовине, па све до њеног пада под турску власт, почивало је у највећој мери на приходима од рудника сребра. Отуда и потреба српских деспота да се његов извоз ограничи и контролише, односно да се његова производња заштити. Управо у овом периоду долази и до највећег успона рударства, али у исто време, и до сталних турских упада који су угрожавали како становништво, тако и рударску активност. Такође, српски деспоти морали су да издвајају значајна новчана средства за одбрану земље, али и за плаћање данка турским султанима. Стога се и јавила потреба за потпуним искоришћавањем и заштитом рудног блага. Највећи успон рударства лежи у непосредној вези са турским најездама које су и довеле до пада српске средњовековне државе, тако да се може рећи да је овај успон и процват био условљен неминовним падом.

II РУДАРСТВО ОБОЈЕНИХ МЕТАЛА У ПОДРИЊСКОЈ РУДАРСКОЈ ОБЛАСТИ

Подрињска рударска област почела је да се експлоатише доста рано, још у старом веку, у римско доба, захваљујући олову и оловно – цинканим рудишима.⁴⁴ Друга фаза обимније експлоатације подрињских рудних блага пада у XIV век, са преласком Саса из Рудника у ову област. Убрзо се и на босанској страни Подриња развија рударство, и то у Сребреници, која постаје најуноснији рудник у Босни. Са преласком под власт српских деспота од 1411, односно 1413. године, наставља да буде најуноснији рудник овог подручја. Ова област значајна је још и због тога што се овде трговачки путеви нису завршавали – водили су даље ка Србији, али и Угарској.⁴⁵

Према Војиславу Трбуховићу, период у рударским активностима од римског периода до доласка Саса, због непостојања грађе и материјалних остатака, не би нужно морао да се назове прекидом. Једна од могућности је и да је дошло до припрема за већу експлоатацију рудника и њихово чишћење од остатака претходних радова, за коју су могли да буду одговорни Саси када су дошли у подрињске руднике и донели нове методе експлоатације руде. Те нове методе огледале су се у постојању површинских копова, односно свртњева – левкастих спиралних платформи које се по ивицама сужавају ка дну. Ширење оваквих платформи вршено је паралелно са силажењем у дубину, тако да су оне служиле и као рампа за изношење ископаног материјала. Велики број оваквих свртњева (преко 30), концентрисан је у близини Мачковог камена. На ову врсту копа односи се назив „fovea”, за разлику од окна – рударске јаме, која се у дубровачким документима назива „fossa”. Овај облик површинског ископавања наставили су да користе и локални српски становници који су од Саса преузели рударске послове, све до турског освајања.⁴⁶

Подрињска рударска област обухватала је доњи ток реке Дрине. У Србији је ограничена на подрињски планински венац од Гучева до Повлена, а у Босни на околину

⁴⁴ Simić, *Istorski razvoj*, 146.

⁴⁵ Динић, *За историју рударства*, 31, 38; *Старо српско рударство*, 43 (Ружа Ћук).

⁴⁶ В. Трбуховић, *Старо рударство и металургија западне Србије*, Museum. Годишњак народног музеја у Шапцу 4, Шабац 2003, 17 – 18.

Сребренице. Широм целе ове области расути су трагови рударске делатности – почевши од села Брезовице на северним падинама Повлена, све до рудника Зајаче на десној обали Дрине, као и на њеној левој обали, у рудном рејону Сребренице. На многобројним местима посведочени су бројни остаци рударске активности, како остаци топионица (тросквишта), затим остаци рударских радова (свртњеви), тако и зарушени поткопи. Дакле, поред античких, посведочен је и велики број остатака средњовековних рударских радова. Значајна по рудама сребра и олова, подрињска рударска област управо је по њима и постала позната.⁴⁷ Заједничко за све подрињске руднике јесте то што су свој највећи успон достигли у последње две деценије постојања српске средњовековне државе.⁴⁸

⁴⁷ Simić, *Istoriski razvoj*, 146 – 147.

⁴⁸ Спремић, *Десном Бурађ*, 583.

Рудници XIV века

Оно што је нарочито карактеристично за руднике подрињске области у XIV веку је чињеница да о њиховом отварању и раду, производњи и трговини, постоји велика несразмера између писаних извора (пре свега грађа из Дубровника) и материјалних остатака са терена, као и назива појединих локалитета. Насупрот томе што се јако ретко срећу у архивској грађи, стоји чињеница да је сачувано много трагова старих рударских радова на самом терену. У овом периоду забележена је и највећа активност Саса. Наиме, они из Брскова преносе своју делатност на откривање и отварање нових рудника по Србији, међу којима су и рудници подрињског рударског басена – Трешњица и Липник на почетку XIV века, затим и Црнча током наредних деценија⁴⁹, о којој ће бити речи у наредном поглављу, јер се њена активност и највећи успон простиру на период XV века. Карактеристично за Липник и Црнчу је то што су оба ова места, за разлику од Трешњице, имала католичку црквену организацију. То несумњиво говори о постајању знатнијег броја припадника католичке вере у овим местима, било да су у питању Саси или приморски трговци, пре свега Дубровчани. Њихов боравак у овим областима значио је да је било услова за експлоатацију и трговину племенитим металима, што је условљавало даљи развој ових центара.

Трешњица

Трешњица је први посведочени рудник подрињске области, у коме се експлоатисало сребро. У дубровачкој архивској грађи о њој има помена 1312 – 1313. године, након чега вести о овом рударском месту нестају. Овде се поменутих година налазе Дубровчани, међутим, не може се са сигурношћу одредити о којој Трешњици је реч, зато што постоје две реке Трешњице, десне притоке Дрине, као и два села истог имена. Прва река Трешњица улива се у Дрину јужно од Малог Зворника и пролази кроз село Доњу Трешњицу, док се друга у Дрину улива југоисточно од Љубовије и у њеном сливу

⁴⁹ *Старо српско рударство*, 33 – 34 (Ружа Ћук).

постојало је до прве половине XX века село Горња Трешњица.⁵⁰ На северозападним падинама планине Борање, које се спуштају управо ка Доњој Трешњици, пронађени су остаци старих рударских радова на среброносним оловним рудама.⁵¹

С обзиром на чињеницу да Саси који су се населили у Брскову, нису своју делатност ограничили само на овај рудник, већ да су убрзо почели да предузимају нове радове и у другим рударским областима, несумњиво је да су они били одговорни за почетак рударске делатности у Трешњици. Посебно ако се има у виду да домаће становништво још увек није савладало рударске технике и новине, чији су носиоци свакако били Саси. Непостојање сведочанстава у дубровачкој архивској грађи о раду овог рудника након 1312 – 1313. године не значи да је рударска активност у Трешњици и њеној околини замрла, али вероватно није била развијена у довољној мери како би привукла пажњу дубровачких трговаца на дужи временски период.

Липник

Југоисточно од Трешњице, у њеној непосредној близини, лежао је други по настанку познати рудник подрињског краја – Липник. Данас се тако називају један брег и заселак.⁵²

Прва вест о Липнику јавља се 1319. године у два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник од стране тројице Дубровчана. У првом писму, датираном између 30. јула и 6. новембра 1319. године, краљ обавештава дубровачког кнеза да су му тројица Дубровчана остала дужна 900 венецијанских перпера и моли га да му обезбеди ваљано јемство за њих. Уколико њих тројица не испуне своје обавезе, кнез је замољен да буде тај који ће обезбедити исплату дуга. Такође, њих тројица остаће заробљени на краљевом двору све док му не стигне исправа о јемствима. У другом писму, датираном пре 16.

⁵⁰ Спремић, *Прекинут успон*, 70.

⁵¹ Simić, *Istoriski razvoj*, 148.

⁵² Динић, *За историју рударства*, 47.

фебруара 1321. године, краљ кратко обавештава кнеза, властелу и судије да је један од тројице Дубровчана у потпуности исплатио свој део дуга за тргове Мачва и Липник.⁵³

Следећи помен Липника је у писму папе Клементa VI од 7. јануара 1346. године. Писмо је упућено српском цару Стефану Душану и босанском бану Стефану Котроманићу и у њему се наводе католичке парохије подређене которском бискупу. У набрајању католичких парохија у српској држави, Липник се наводи уз друге рударске центре – Ново Брдо, Трепчу, Брсково, Рудник и друге, а пре Мачве, Голупца и Београда.⁵⁴ Место његовог помена може да посведочи о његовом значају у време настанка писма. Наиме, познато је да су Дубровчани оснивали своје насеобине у близини трговачких центара, и то пре свега у оним местима где је постојала рударска активност, као главни и најуноснији приход од трговине. Тамо где су били Дубровчани, и Латини уопште, посебно на дужи временски период, подизале су се, разумљиво, католичке богомоље. С обзиром да Мачва, Голубац и Београд нису били у непосредној вези са рударством, отуда је разумљиво што испред њих, између осталих значајних рударских центара, стоји и Липник. У овом писму, као и у претходна два од краља Милутина, изричито је речено да је у питању трг, док се у непосредној близини трга вадила руда.

У непосредној близини Липника, на локалитету **Велики Мајдан** пронађено је највише рударских остатака у подрињској области након Сребренице. Остаци ових рударских радова протежу се на дужини од преко три километра. Остаци рударских радова пронађени су у Селаначкој реци и њеним притокама (Зубици и Коларици), као и у Великој реци и њеним притокама, као и комади троске који указују на топионичарску делатност. Тросквишта су се налазила поред речних корита. Почетке рударских радова на Великом Мајдану није могуће утврдити, али с обзиром на близину Сребренице (26 км), могуће је да су радови вршени и у римско доба. Поред остатака рударских радова посведочених у Великом Мајдану, на средњовековно рударство упућују и остаци рударског алата и прибора – витлова, лампи и других.⁵⁵

⁵³ Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, Стари српски архив 10, Београд 2011, 4 – 7.

⁵⁴ Динић, *За историју рударства*, 46.

⁵⁵ Simić, *Istoriski razvoj*, 161.

Обим средњовековних радова велики је, како по пространству, тако и по дубини јер су у окнима овог рудника рудари силазили до 187 метара испод површине, што је близу дубине од 200 метара, највећој посведоченој у европском средњовековном рударству.⁵⁶ Поред сведочанства о постојању католичке парохије, овако напредно рударство указује и на присуство Саса у Липнику, у то време водећих стручњака за рударске послове.⁵⁷

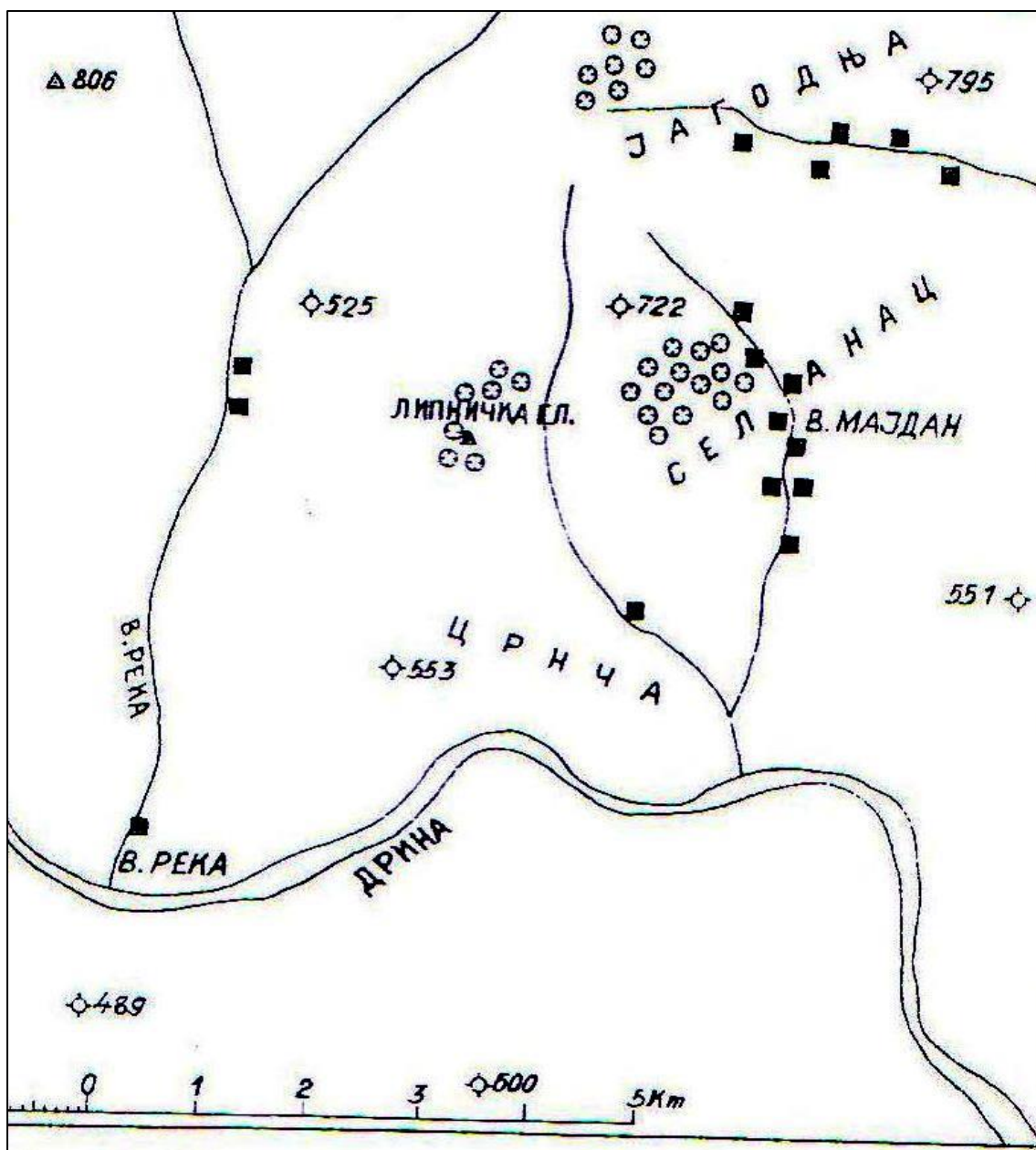
Поред оловних и оловно – цинканих руда, које су биле значајне јер су биле среброносне, у области Липника експлоатисао се и бакар. Иако се рударство бакра не спомиње у средњовековним документима, на више места пронађени су његови трагови – комади металног бакра, бакарна троска и бакарни камен, који сведоче и о рударству и о топионичарству бакра у овој области. Једно од његових највећих рудишта експлоатисаних у средњем веку је Липничка главица, на југозападним падинама Мачковог камена. Рударски радови који су ишли за бакарним рудама посведочени су овде. Даље, западно од Липничке главице у Великој реци налазиле су се топионице које су претапале липничку бакарну руду.⁵⁸

Иако се, као ни Трешњица, ни Липник више не спомиње у изворима, то не би требало да означава и престанак рударских активности. Посебно ако се у обзир узме чињеница о обиму и количини средњовековних рударских ископавања на Великом Мајдану. Иако то можда није било довољно да задовољи потребе Дубровчана и других приморских трговаца за извозом руда, чиме би свакако и вести о овом руднику биле учесталије, тешко би било замислити да су се учињени напори да се продре у земљу до дубине тада непознате средњовековном човеку, на томе зауставили. Такође, с обзиром да се рударска активност из Липника пренела у Црнчу, која се налазила у његовој непосредној близини, постоји могућност да је настављено са експлоатацијом овог рудника, док се у Црнчи налазио центар дубровачке насеобине која је обухватала ову област и одатле организовала трговину и рударске послове.

⁵⁶ *Старо српско рударство*, 62 (Сима Ћирковић).

⁵⁷ Simić, *Istoriski razvoj*, 161.

⁵⁸ *Исто*, 170.

Слика 1. Рударство у околини Липника и Црнче. Кружићи представљају остатке рударских радова, а квадрати остатке тросквишта.

Споразум у Тати

Оно што је важно напоменути, а тиче се ове области је питање уговора у Тати. Наиме, деспот Стефан Лазаревић склопио је 1426. године споразум са угарским краљем Жигмундом, по коме је његов наследник требало да врати Угарској Београд, Голубац и Мачву. Мачванска бановина, област која је кроз векове била предмет спора између угарских краљева и српских владара, била је са севера оивичена Савом, са запада Дрином, са истока Љигом и Колубаром, док су јужне границе ове области чинили планински венци Јагодње, Соколских планина, Повлена, Маљена и Сувобора. У самом уговору, наведена су места која је требало предати – утврђење Мачву по којој је читава област добила име, затим Битву (у близини села Дубља), Горњу и Доњу Обну које чине слив реке Обнице која се са Јабланицом улива у Колубару, Рађевину (област у западној Србији са центром у Крупњу), Непричаву (код Лајковца), Љиг, Колубару, Тамнаву, Уб, као и утврђење Белу Стену. Љиг, Колубара и Тамнава налазе се у сливу истоимених река, док је Уб крај данашњег Уба.⁵⁹ Утврђење Бела Стена налазила се на потоку Белостенац на планини Влашић, за коју српски летописи наводе да је освојена 1459. године када су Турци пленили по Срему и спалили Митровицу.⁶⁰ Мачва се помиње заједно са Липником већ у документу из 1319. године, прво као трг, затим и као утврђење. Међутим, у XV веку град и трг Мачва био је у опадању, јер су судије одређене да воде парницу у Мачви 1418. године већ биле настањене у Крупњу.⁶¹

Оно што је поуздано је да је деспот Ђурађ по преузимању власти 1427. године заиста предао Угрима Београд, док је Голубац војвода Јеремија уступио Османлијама. Међутим, област Мачванске бановине у чији су састав улазили и рудници подрињског краја, остала је под влашћу деспота. Неколико чињеница говоре томе у прилог, а пре свега та да је ова област била непосредно повезана са рудником Сребреницом, као и Зворником који је од 1433. године био под влашћу деспота и било би нелогично да је деспот када је

⁵⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Историјски часопис, књ. XXIII, Београд 1976, 24 – 25.

⁶⁰ Г. Томовић, *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, Историјски часопис, књ. LVIII, Београд 2009, 101, 104.

⁶¹ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 105.

полазио у походе на Сребреницу током сукоба са босанским краљем, морао да пролази кроз угарску територију, односно да области које је држао на истоку Босне буду изоловане од остатка државе. Да је деспот боравио у Мачви када је ишао у Зворник 1452. године, сведочи писмо његовог дипломате и челника ризничког Паскоја Соркочевића. Он је те године упутио писмо дубровачкој влади из села Радаља, код Зворника, што је данашње истоимено село између Малог Зворника и Бање Ковиљаче. Такође, када су Турци први пут освојили Деспотовину 1439. године, они су загосподарили и Мачвом, што тешко да би био случај да је она била под влашћу Угарске. Приликом коначног освајања Деспотовине 1459. године Мачва је потпала под турску власт и њене границе на северу представљале су угарско – турску границу, са изузетком Београда. И непосредна сведочанства говоре у прилог овој чињеници, поред већ помињаних рудника који су били активни под деспотом Ђурђем у овој области. У области ове бановине налазило се и неколико значајних тргова. Већ 1428 – 1429. деспот Ђурађ издао је повељу челнику Радичу којом му се потврђује поседовање трга Дебрца. То је данашње истоимено село на десној обали Саве, између Обреновца и Шапца. Овај трг познат је још из времена краља Драгутина у коме је он имао двор. На путу од Сребренице за Београд и Рудник налазио се трг Ваљево. Да је и Ваљево било под деспотовом влашћу сведочи помен Богдана из Ваљева, деспотовог човека из 1445. године. Трг Заслон на Сави, на чијем месту ће се касније развити Шабац, јавља се у изворима 1454. године, али је у време деспота Ђурђа у њему био одређен за кнеза Никола.⁶² Дакле, сви ови посредни и непосредни подаци упућују на закључак да је територија Мачванске бановине остала под влашћу српских деспота и након смрти Стефана Лазаревића. Када се то има у виду, може се прећи на даљи опис развитка привредног живота у овом крају, односно рударства и свега онога што је у непосредној вези са тим.

⁶² Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, 23 – 27, 29 – 31.

Рудници XV века

Целокупно рударство у средњовековној Србији доживљава врхунац у XV веку, посебно у његовој другој половини. Томе је погодновало, пре свега, сређивање спољних и унутрашњих прилика за време деспотовања Стефана Лазаревића (1402 – 1427). Мере које је деспот Стефан предузимао имале су за циљ јачање рударске производње како би повећао своје приходе, помоћу којих је могао да осигура одбрану земље од све чешћих турских упада, али и да обезбеди плаћање данка турском султану. Са тим циљем донет је 1412. године у Новом Брду Закон о рудницима, који је требало да законским мерама учврсти положај рудара чиме би омогућио ефикаснију експлоатацију. Успону српског рударства у XV веку погодновало је и то што, већ од XIV века, у европским рудницима долази до смањења производње настале услед хуситских ратова, па самим тим и до веће потражње племенитих метала на тржишту. Због тога производња сребра у српским рудницима доживљава свој врхунац од тридесетих година XV века.⁶³

Деспот Стефан Лазаревић разним мерама подстицао је рударство. Једна од њих била је и доношење Закона о рудницима, који је донет 1412. године у Новом Брду. Њиме су, заправо, потврђене одредбе важећег рударског права у Србији. Имајући законску основу, рударска производња добија сигурнију подлогу, али и могућност да се несметано обавља и увећава. Рударско право које се у Србији развијало на темељима немачког рударског права (посредством Саса), сада је прилагођено потребама друштва у XV веку. Овај деспотов Закон послужиће касније и Турцима као основа за њихове законске текстове којима су желели да обнове рударску производњу на овим просторима.⁶⁴

С обзиром на чињеницу да су деспотов Закон о рудницима саставила „двадесет и четири добра човека из других места која руду имају”,⁶⁵ следи логичан закључак да он није био намењен само Новом Брду и његовој околини, већ је примену налазио и у осталим рудницима. Уосталом, Ново Брдо није била једина област са развијеним рударством, а управо у време доношења Закона пада и највећи успон рударства у Србији генерално, а

⁶³ *Старо српско рударство*, 95, 102 (Десанка Ковачевић – Којић).

⁶⁴ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд 2001, 100.

⁶⁵ *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, прир. Н. Радојчић, Научно дело, Београд 1962, 37.

посебно у подрињској рударској области. На овакав закључак упућују и имена побројаних људи који су учествовали у састављању овог документа – Радосав Бошњанин, Радич Трепчанин, Трипун Рудничанин и други,⁶⁶ што значи да је деспот окупио највеће зналце из свих крајева како би усагласили одредбе према стању у свим рудницима.

Први пад Деспотовине (1439 – 1444) и каснији догађаји неповољно су се одразили на српску привреду. Поред тога што су Турци загосподарили земљом, такође су Дубровчанима забранили извоз сребра, и то белог, односно финог сребра. Приходима које је стекао од рудника и деспот Ђурађ је, попут свог претходника, обезбеђивао плаћање данка султану, али могао је да ради и на сакупљању војске по Угарској са којом би покренуо крсташки рат за обнову своје државе. Обновом Деспотовине, обнавља се и привредни живот, али многа рударска места на југу не досежу степен развоја који су имала пре пада. Центар привредног живота сада је померен ка северу и северозападу земље, пошто су јужни крајеви земље били изложени сталним турским упадима. У таквим условима није било могуће одржати свакодневну, уобичајену производњу, тако да рудари и топионичари напуштају своје послове. Услед већ поменутих забрана извоза метала, више није било речи о слободном, већ о принудном раду за султанову ризницу. Увидевши значај рударства и рударске производње, Турци су касније, по коначном освајању, покушавали да је обнове и оживе, позивајући Дубровчане да се врате и наставе посао „као у време деспота". У своје рударско право унели су балкански рударски правни систем и српску терминологију.⁶⁷

Под таквим околностима, до изражаја долази подрињска рударска област, где се, поред Сребренице, која се од 1411, односно 1413. године налази под влашћу српских деспота, у њеној близини, са десне Дрине развијају следећи рудници – Црнча (рудник из XIV века који је и даље активан), Бохорина и Крупањ – у другом делу владе деспота Стефана, Зајача – под деспотом Ђурђем, као и рудници на обронцима Цера. Као што је већ напоменуто, заједничко свим овим рудницима је то што свој највећи успон достижу у последње две деценије постојања српске средњовековне државе.⁶⁸ Поред отварања нових,

⁶⁶ Закон о рудницима, 38.

⁶⁷ *Старо српско рударство*, 102 – 103 (Десанка Ковачевић – Којић); Спремић, *Деспот Ђурађ*, 584, 591 – 592.

⁶⁸ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 583.

на нагли успон рударске производње указује и интензивнија експлоатација старих рудника због све већег присуства Дубровчана и формирања нових насеобина.⁶⁹

Црнча

Тежиште рударске активности из Трешњице и Липника померено је у оближњу Црнчу, данашње истоимено село на десној обали Дрине, између Малог Зворника и Љубовије, где су 1367. године били настањени Дубровчани. У атару тог села, на ушћу Крупинске реке у Дрину налази се локалитет са фрагментима опеке и старим гробовима, за који се верује да је место средњовековне Црнче. Вероватно је, као и суседна Зајача, временом утврђена, а крајем XV века, када је већ била у опадању, бројала је око 100 кућа. Као што је био случај и са Липником, и Црнча се у документу из 1367. наводи као трг, да би касније била навођена само као Црнча.⁷⁰

Неколико година касније, 1375. године, у Црнчи је забележено и присуство Саса, у вези са експлоатацијом руде бакра и сребра. Наиме, један Дубровчанин тужио је другог да му је преотео делове од десет рупа (окана) које је он купио од Саса, разрадио их и ту нашао добру руду сребра и бакра.⁷¹ Присуство Саса, поред докумената, забележено је и у топонимима. У рударским селима овог краја сачуван је назив за старе рударске радове – глетвиште. Сачувао се и термин „орта“, од немачке речи за место где се копа руда.⁷²

Током наредних деценија, али и све до пада ових крајева под турску власт, у Црнчи ће се експлоатисати сребро и бакар, дакле и током читавог XV века.

Око Црнче били су расути многи рударски радови, од којих су многи остали видљиви и данас. Остаци рударске активности постоје око Крупинске реке, на месту које се зове Црвени или Црвење. Окна су постојала на месту Лазе у Бијелим водама, код села и реке Велика река, на месту Мајдан, код потока Брезовице и другим. Велике количине троскве посведочене су око Крупинске реке, потока Брезовице, као и Рудног потока. У

⁶⁹ *Старо српско рударство*, 96 (Десанка Ковачевић – Којић).

⁷⁰ Спремић, *Прекинут успон*, 69, 71, 85.

⁷¹ Динић, *За историју рударства*, 47.

⁷² Спремић, *Прекинут успон*, 72.

Црнчи, такође постоје и локалитети чији називи подсећају на рударски карактер овог краја, као на пример Руде и Дугање (од италијанске речи за царину – *dogana*). Источно од Црнче налази се Постоње, а северно Јагодња Глава, где такође има трагова старог рударства.⁷³ Поред свих наведених, Рудни поток сам по себи упућује на закључак да је овде постојала рударска делатност.

Преко Јагодње Главе водио је најкраћи средњовековни пут из Црнче за Крупањ. Ту је, такође, образована дубровачка колонија, иако оловна руда није била среброносна. Јагодња Глава радила је и првих година турских власти, када је издавана у закуп од 1468 – 1478. године, након чега се више не помиње.⁷⁴ О постојању рударских радова у близини Црнче сведочи нам и тестамент једног дубровачког трговца, Влахуше Јунаковића, који је био власник рударске јаме у Шуповици (Шиповици), а њен четврти део завештао је свом куму.⁷⁵

Број Дубровчана настањених у Црнчи био је велики. Највише забележених конзулата је из четрдесетих година XV века, међутим, као и у другим местима, и овде постоји опадање у броју Дубровчана за време првог турског освајања Деспотовине. С обзиром на велики број Дубровчана који су боравили или се на одређени период задржавали у Црнчи, овде је постојала католичка црква Свете Марије у којој су живели фрањевци.⁷⁶ Црнча је због тога била карактеристична, јер је поред Рудника, била друго место у Србији у коме се налазио самостан Мале браће.⁷⁷ Црква свете Марије имала је удела и у рударењу, што није био усамљен случај, јер јој је један Дубровчанин тестаментом 1464. године оставио део који му припада у Великој реци, као и део млина. Међутим, главни разлог за овај поступак био је већ осетно опадање Црнче, јер су Турци од времена султана Мурата II (1421 – 1451) поседовали одређене делове рудника који су имали статус царског хаса.⁷⁸ Турци су, још пре него што су загосподарили земљом, спречавали извоз племенитих метала, да би, када је освајање било завршено извоз потпуно

⁷³ *Старо српско рударство*, 43 – 44 (Ружа Ћук).

⁷⁴ Спремић, *Прекинут успон*, 88, 89.

⁷⁵ Р. Ћук, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, Ваљево. Постапак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 112 – 113.

⁷⁶ Динић, *За историју рударства*, 72.

⁷⁷ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 250.

⁷⁸ Спремић, *Прекинут успон*, 84, 86.

и забранили.⁷⁹ Због начина на који су Турци регулисали промет племенитих метала, Дубровчани су напуштали своје насеобине и рударски центри полако су почињали да се гасе, што није заобишло ни Црнчу.

На челу месне управе, као представник српског владара, налазио се кнез. За 1440. и 1441. годину познат је кнез по имену Љубиша, односно Љубиша Владојевић звани Брада. Он је био Дубровчанин, јер је од стране дубровачке владе одређиван за конзула или судију за решавање међусобних спорова дубровачких грађана у Црнчи. И Црнча је, као и свако значајније привредно средиште у средњем веку, имала своју царину, која се плаћала на месту продаје робе. Владари су је издавали у закуп, најчешће Дубровчанима, тако да се у мају 1440. године помиње као цариник Љубиша, вероватно поменути кнез. Таква појава није била неуобичајена, јер су кнезови врло често били и закупци царине.⁸⁰

У Црнчи је настањен и значајан број дубровачке властеле, али и пучана. У редовима пучана, нека од познатијих имена су – Чељубиновићи, Стипашиновићи, Латинице. Већина, и међу редовима властеле и пучана, свој стални боравак имала је у Сребреници, али су послом долазили у Црнчу. И то не само у Црнчу, већ и у остале рударске центре. Пошто им је посао налагао да стално циркулишу кроз подрињске рударске центре, њихова влада често није била сигурна где се у датом тренутку налазе, па је за место решавања спора наводила неколико центара, на пример – Сребреницу или Црнчу, Крупањ или Зајачу и слично.⁸¹ Оно што је значајно за кнеза у Црнчи је то што је био именован за конзула и судију у комисијама које су биле предвиђане искључиво за Црнчу, што упућује на закључак да је у њој био стално настањен. Такође, ова именовања које се односе искључиво на Црнчу била су у периоду од 1438 – 1466. године, односно у време када је овај рударски центар био најактивнији.⁸²

На развој Црнче повољно је утицала и непосредна близина и велики привредни успон Сребренице. Доласком на власт деспота Ђурђа Бранковића, Црнча је, као и остатак северозападне Србије, остала у саставу српске државе. Када је и Зворник 1433. прешао под

⁷⁹ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 89.

⁸⁰ Спремић, *Прекинут успон*, 83 – 84.

⁸¹ Динић, *За историју рударства*, 73.

⁸² Спремић, *Прекинут успон*, 83 – 84.

власт српског деспота, област са обе стране Дрине чинила је једну привредну целину, а управо у то време пада и највећи успон Црнче.⁸³

Рударска активност престала је крајем XV века, а од 1519. године Црнча се више не спомиње као рудник.⁸⁴ Као што је већ поменуто, главни „кривац“ за опадање и постепено гашење овог рударског центра, као и у већини рудника Србије и Босне, били су Турци. Са једне стране, они су почетком XV века, поред бројних других фактора, били одговорни за нагли успон рудника у Подрињу јер су, стварајући несигурност у српским градовима и рударским центрима на југу, натерали Дубровчане и домаће становништво да за зарадом пођу у ове крајеве, чиме је дошло до њиховог већег развоја. Међутим, иста судбина чекала је и Подриње, јер су и пре коначног освајања поседовали одређене делове рудника, те су, поред тога што су уносили несигурност и страх, ограничавали и касније потпуно забрањивали извоз сребра. Тиме више није постојала потреба за дубровачким насеобинама, односно, ови врсни предузетници нису више имали интерес да ту бораве. Тиме је све пало на терет домаћег становништва, које је остало да ради у тим рудницима, али сада искључиво за потребе султанове ризнице. Црнча, некада значајно развијени трг и рударска варош, спала је на ранг села.

Бохорина

Од 1415. године јављају се подаци о Бохорини, у којој су очувани бројни трагови старих рударских активности. То је данашње село Борина, на истоименој речици, десној притоци реке Дрине. Данашња Борина, заправо је скраћени облик од Бохорина и подељено је брдом Ципом на Горњу и Доњу Борину. Бројни топографски називи у њеној околини указују на постојање рударског насеља и његову развијеност – брегови Црквина и Кулиште, имена њива: Рупе (по средњовековном називу за рудник), Биљег и Подцрквине. Остаци бројних рударских рупа сведоче о рударској активности на Великом Ципу, брду које раздваја данашње село на две целине. Ових остатака има и на локалитету Подрумине у Горњој Борини. Остаци шљаке на Боринској реци и њеним притокама сведоче о

⁸³ Спремић, *Прекинут успон*, 74.

⁸⁴ *Исто*, 87.

постојању топионица. Руда која се вадилa на подручју Бохорине била је оловна, али је садржала у себи примесе сребра. Међутим, других података који би упућивали на величину и приходе рударске експлоатације, нема.⁸⁵

Већ прве вести које се тичу Бохорине у вези су са Дубровчанима у њој, што значи да је на том месту рударство већ развијено и да су Дубровчани формирали своју насеобину. То што се њен први помен у изворима јавља 1415. године може да значи само да је насеље настало нешто раније, иако са сигурношћу не може да се одреди када је то тачно било.

Ова прва вест из 18. јула 1415. године односи се на одлуку дубровачке владе да судско веће у Бохорини донесе пресуду у спору између двојице Дубровчана. Међутим, за време боравака деспота Стефана Лазаревића на власти, дубровачка насеобина није била нарочито бројна, тако да је дубровачки Сенат 1417. године наложио својим поданицима из Сребренице да пошаљу тестамент једног њиховог суграђанина преминулог у Бохорини и да се побрину о његовој заоставштини.⁸⁶

Дубровачка насеобина у Бохорини била је најживља и најбронија четрдесетих година XV века, односно по обнављању Деспотовине, када долази до наглог раста рударске производње, трговачког промета, а самим тим и дубровачке колоније у свим рударским центрима Подриња. У том периоду, конкретно за 1445. годину, за Бохорину су одређивани конзули и судије седамнаест пута, а у њој је тада боравило, стално или привремено, преко двадесет Дубровчана племића. Претходне године, одмах након обнове Деспотовине у августу, у периоду од октобра до децембра било је за Бохорину одређено осам судских комисија, што значи да Дубровчани, или бар део њих, није ни напуштао ову област, чим су тако брзо по обнови наставили са својим активностима. Било је међу њима, поред властеле, и пучана. Међу редовима дубровачке властеле истицале су се породице Соркочевићи, Цревићи, Бунићи, Гучетићи, Сараке, Гундулићи и други.⁸⁷ Међу редовима грађанства, неки од најпознатијих представника били су из породице Чељубиновић,

⁸⁵ М. Динић, *Прилози за историју средњег века: 1. Бохорина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIII, свеска 1 – 2, Београд 1933, 68, 69; Динић, *За историју рударства*, 71; Спремић, *Прекинут успон*, 17, 26.

⁸⁶ Спремић, *Прекинут успон*, 8.

⁸⁷ Динић, *За историју рударства*, 71; Исти, *Бохорина*, 67, 69.

активних по читавој области, али и из породице Миловановић и Цидиловић. За зарадом су у Бохорину пошли и неки Италијани, као и трговац из Фераре, иначе настањен у Сребреници.⁸⁸ Док су чланови судске комисије за 1415. годину били из редова грађанства, након обнове Деспотовине и поновних вести о Бохорини, у скоро свим преосталим комисијама председавајући су били из редова племства. За 1446. годину комисије су именоване само два пута, након чега оне више нису одређиване за Бохорину.⁸⁹ Ово сведочи о великом степену развоја Бохорине, која се трансформисала из мале колоније насељене претежно пучанима до великог рударског центра, насељеног најбогатијим дубровачким племићким породицама. Чим су они најбогатији овде били настањени, значи да су пронашли интерес и да им је тај боравак био исплатив, што опет сведочи о већем степену развијености овог рударског центра.

У периоду од првог помена Бохорине у изворима, па до њеног последњег 1446. године, именовано је укупно 28 судских комисија од стране дубровачких власти. Од тих 28 пута, 16 се односило само на Бохорину, док је за преосталих 12 било предвиђено да заседају или у Бохорини или у неком оближњем месту (Зајачи, Црнчи, Сребреници).⁹⁰ Ово је, као што је већ поменуто у одељку о Црнчи, било карактеристично, јер су се трговци стално кретали из једног места у друго, тако да дубровачка влада није увек располагала прецизним информацијама о месту њиховог боравака, па је наводила места између којих су засигурно циркулисали. Наравно, и у случају овог рударског насеља остала су сачувана само имена председавајућих у судским комисијама, као и учесника у спору, што не значи да у Бохорини није било још представника дубровачке општине и других градова, само што њихова имена нису остала позната јер нису били укључени у неки судски спор. Скоро све личности и властеоске породице које се спомињу у једном рударском месту, наћи ће се најчешће и у неком од центара у подрињском крају, управо због њиховог сталног кретања у оквиру ове привредне целине.

Оно што је још значајно за Бохорину јесте то да је имала своју царину, о којој сазнајемо из вести о једном судском спору из 1445. године, вођеном против „Милана Кора,

⁸⁸ Спремић, *Прекинут успон*, 10, 15, 16.

⁸⁹ *Исто*, 10, 14.

⁹⁰ *Исто*, 13.

цариника". Такође, у истом спору помиње се и брат једног свештеног лица, али конкретних података о постојању цркве у Бохорини нема.⁹¹

По турском освајању, Бохорина је у прво време наставила са радом, јер је 1468. године, заједно са рударским местима – Зајачом, Црнчом, Јагодњом главом и другима, давана у закуп. Међутим, ова активност није дуго трајала и ускоро се Бохорина више не спомиње као рудник. Као значајно средњовековно место, постала је средиште турске нахије у саставу зворничког санџака.⁹²

Крупањ

Крупањ се у средњем веку развио захваљујући рударској производњи, пре свега сребра, али и олова које је, уколико није било среброносно, коришћено најчешће за покривање цркава.⁹³ Поред сачуване архивске грађе, која не пружа податке о самој трговини и обиму рударске производње,⁹⁴ сачувани су бројни остаци рударских поткопа и јама, као и тросквишта, који сведоче о рударењу у овом крају. Сведок тога је локалитет Руповци. Кроз Крупањ протичу четири речице – Богоштица, Чађавица, Кржава и Брштица, тако да је ова област била погодна за постављање топионица. Поред реке Кржаве, у истоименом селу, постоји локалитет под називом Троска, док су поред реке Богоштице посведочени остаци шљаке.⁹⁵ Познато је да су средњовековне топионице, односно кола, постављане најчешће у близини речних токова, како би водена снага омогућила како испирање, тако и топљење извађене руде, односно њену даљу обраду.

Име Крупањ среће се први пут у дубровачким изворима у вези са судским споровима које су дубровчани ревносно бележили. На почетку 1417. године вођене су две парнице у Сребреници у којој су тужена лица били становници Крупња, да би власти Републике одредиле 27. јула исте године судску комисију која ће први пут водити спор у самом Крупњу. У овим најстаријим поменима, он се среће под називом Крупа, да би

⁹¹ Спремић, *Прекинут успон*, 16 – 17.

⁹² *Исто*, 41, 42, 86.

⁹³ Спремић, *Прекинут успон*, 59; Simić, *Istoriski razvoj*, 148.

⁹⁴ Динић, *За историју рударства*, 71.

⁹⁵ Спремић, *Прекинут успон*, 59 – 60.

касније преовладао назив Крупањ.⁹⁶ Наравно, и овај податак може да значи, као и у случају са осталим насељима и рударским центрима, да и Крупањ није настао те године када се среће први његов помен, већ да је то било раније. Самим тим што се дубровачки поданици насељени у Крупњу јављају у спору у Сребреници, тада већ веома развијеним рудником под српском влашћу, значи да су разгранали пословање у оквиру ове привредне целине.

Као и у сваком већем граду, руднику или тргу, и у Крупњу је постојала царина која се у средњем веку наплаћивала на месту продаје робе. Српски деспоти, Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић издавали су царину у Крупњу у закуп, најчешће Дубровчанима. Тако се 1447. године као цариници помињу браћа Тома и Богдан. Поред постојања царине, о развијености насеобине у Крупњу сведочи и постојање католичке цркве. Сребренички златар, Петко Прибојевић, завештао је цркви у Крупњу 1436. године шест дуката, да би и Иван Младеновић из Зајаче учинио исто то 1451. године, остављајући шест перпера. Годину дана пре тога у Крупњу се помиње и капелан Лука Ђурђевић који је вероватно службовао у крупањској цркви.⁹⁷ Дакле, католичка црква у Крупњу сигурно је радила у периоду од 1436. до 1451. године, уз вероватноћу да је могла постојати како пре, тако и после наведених година. Што се тиче српских органа власти, и у Крупњу, као и у другим подрињским местима, могао је да постоји кнез. На постојање српских органа власти, односно деспотовог суда указује један сукоб, када је једном Дубровчанину почупана брада, а тужена страна је спор изнела српским властима у Крупњу, супротно дубровачким прописима.⁹⁸

Суђења Дубровчанима из Крупња настављају се и касније у Сребреници, и то њих 28 у периоду између 1417. и 1435. године. И овде је било случајева када дубровачке власти нису знале где се тачно њихови поданици у одређеном тренутку налазе, па су судски позив упутили „у Сребреницу или у Крупањ“. Ово сведочи о њиховом сталном кретању између ова два места и, у крајњој линији, о зависности Крупња од Сребренице, у чији прилог иде и чињеница да у Крупњу још увек нема помена властеле, већ су пучани ти који се парнице. Поред Сребренице, Крупањ се по броју конзулата у заједници са неким местом јавља најчешће са Зајачом и Црнчом, с обзиром да су му ова два рудника најближа, па су самим

⁹⁶ Спремић, *Прекинут успон*, 46, 47.

⁹⁷ Спремић, *Прекинут успон*, 64; Ћирковић, *Работници, војници духовници*, 250.

⁹⁸ Динић, *За историју рударства*, 71.

тим и најтешње повезани. Већ од 1436. године престаје позивање Дубровчана из Крупња на суд у Сребреницу и одређује се трочлана комисија да реши спор у самом Крупњу. Међутим, већ од наредне године почињу ратни сукоби који резултирају турским освајањем Деспотовине 1439. године, тако да вести о Крупњу престају све до њене обнове 1444. године. Након обнове, вести о дубровачкој колонији и њиховим споровима се постепено увећавају, да би врхунац достигле 1449. године када је одређено чак 14 судских комисија за Крупањ, у којима сада поред пучана, има помена и неких најистакнутијих властеоских породица.⁹⁹ Четрдесете године XV века су и за ово место биле најуносније, када је забележена највећа експлоатација рудног блага.¹⁰⁰

Најзначајнији представник дубровачке насеобине у Крупњу био је властелин Драгоје Алвиза Гучетић. Он је у Крупањ дошао почетком 1449. године и у њему остао наредне четири. За све то време боравка у Крупњу, више пута био је конзул, судија, али и парничар. И он је, као и већина тадашњих трговаца, радио и у другим местима, па се као конзул јављао и у Зајачи и Црнчи. Послови су га носили до разних тргова и рудника северозападне Србије, па се током 1449. године четири пута парничко у Ваљеву. Било је још припадника породице Гучетић који се јављају у Крупњу, али је њихово пословање више било везано за суседна места. Као и у свим осталим подрињским рудницима, и овде су пословали чланови породице Соркочевић, али и Цријевићи, Гундулићи, Лукаревићи, Менчетићи, Бенеша и други. Међу пучанима, којих је било знатно више него властеле у Крупњу, истицали су се чланови породице Чељубиновић, који су такође разгранали своје пословање по читавом Подрињу. Кнез Зајаче, Жуњ Чељубиновић биран је за судију у Крупњу, а ту је неколико година боравио и његов рођак. Ратко Миловановић звани „Оpersa“ био је 1450. године судија, а вести о његовом пословању посведочене су и у Сребреници, Зајачи, Црнчи и Бохорини. У периоду нама познатог постојања дубровачке насеобине у Крупњу (1417 – 1460), посведочено је око 150 њених припадника. Било је и оних који су своју везаност за место овековечили надимком „Крупњанин“ уз име. Такође, иако су у овом периоду увелико посрбљени, у Крупњу је могло бити и Саса или неких њихових потомака, јер се у једном спору из 1450. године као један од парничара наводи

⁹⁹ Спремић, *Прекинут успон*, 50 – 51, 55.

¹⁰⁰ Динић, *За историју рударства*, 71.

„Сасиничић”.¹⁰¹ Међутим, и у овом случају број Дубровчана не треба узимати као коначан, пошто су у евиденцију ушли само они који су били учесници у неком спору, што не значи да их није било више.

Значајнији број конзулата забележен је још само 1450. године, а приметан је и пораст у броју утицајне властеле. Међутим, број конзулата се полако смањивао како је отпочињало турско освајање, што је свакако утицало и на Крупањ. Дубровачка властела почела је да се повлачи из Крупња, као на пример Божичко Мажибрадић, који је више пута био одређиван за судију. Он се од 1458. године налазио у Дубровнику. Да се Дубровчани нису у потпуности повукли сведочи помен Крупња из 1460. године када је одређена још једна комисија са могућношћу заседања у четири места, у коме је Крупањ био на последњем месту, као најмање вероватно место за одржавање спора. По освајању српске државе, у прво време Турци су покушавали да одрже производњу, али она је забележила приметан пад у односу на претходно раздобље. У једном писму из 1463. године султан Мехмед II Освајач наводи да је Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека купио од њега неке подрињске руднике, међу којима је био и Крупањ, за суму знатно нижу у односу на само неколико година раније. У овом писму Крупањ је забележен на српском језику, ћириличним писмом, тако да је то једини његов помен на српском језику, јер су сви остали из Дубровника, латинични. О пропасти дубровачке колоније и рударења у Крупњу сведочи њихово повлачење одатле, а самим тим и престанак било каквих вести о пословима везаним за рударство.¹⁰²

Зајача

Зајача је као рударски центар почела да се развија најкасније, али је, и поред тога, достигла највећи степен развоја. Прве вести о њој јављају се тек по обнављању Деспотовине, и то од 1444. до 1450. године непрекидно.¹⁰³

¹⁰¹ Спремић, *Прекинут успон*, 56 – 57, 58.

¹⁰² *Исто*, 51 – 52.

¹⁰³ *Старо српско рударство*, 103 (Десанка Ковачевић – Којић).

Ова рударска област била је изузетно богата – вађене су оловне, оловно – цинкане руде, руде сребра и бакра, али и антимона. На добијању оловних руда рађено је на брду Костајнику, на чијем је врху – Костајничком вису, постојала тврђава која је пружала заштиту њеном подграђу – Зајачи. Сама варош имала је трг. Центар старе рударске активности у Зајачи био је на локалитетима Рупе, Рупине и Рупни до. Одливак бакра нађен у тросквиштина реке Штире сведочи о средњовековном топљењу бакарне руде. У Зајачи постоји и рударски топоним Прљаче, а испод виса Кулиште налази се место које се зове Црквина. Што се антимона тиче, његове руде нађене су на средњовековним купиштина, али њих средњовековни рудари нису знали да прерађују.¹⁰⁴ О производњи сребра изричито сведочи неколико писама дубровачког Сената и припадника зајачке насеобине из 1446. године, где се помиње „сребро које се производи у Зајачи”.¹⁰⁵

О брзом напретку Зајаче говори то што је већ 1445. и 1446. године забележен у њој кнез деспота Ђурђа. Био је то Жуњ Чељубиновић, члан породице која је увелико разгранала своје пословање по читавом Подрињу и која се среће скоро у свим осталим рударским центрима. На њега су се трговци жалили због увођења новина. Он се удружио са Јаковом Цријевићем, једним припадником властеоске породице која је успешно пословала по Подрињу, како би заједно закупили царину. Притужбе су сада стизале и на његов рачун јер је издао наредбу да сребро произведено у Зајачи мора прво да прође кроз његове руке. У супротном, уколико валтурк покуша са продајом мимо њега, сребро би му се одузимало. Трговци из Зајаче жалили су се властима у Дубровнику и у свом писму навели да ни Турци, Грци ни Словени који су били цариници овде нису чинили такву срамоту као што чине они.¹⁰⁶ Из ове критике упућене на рачун припадника дубровачке општине видимо да је Зајача била врло активна и да су се у њој могли срести, поред Дубровчана и домаћег живља, и припадници других народности. Поред домаћих цариника, било је ту и Грка, а помен Турака можда говори да су рудници у Зајачи наставили да се експлоатишу са променом господара, током првог турског освајања Деспотовине.

¹⁰⁴ Simić, *Istoriski razvoj*, 154 – 156, 170 – 173; Спремић, *Прекинут успон*, 32 – 33.

¹⁰⁵ Спремић, *Прекинут успон*, 26.

¹⁰⁶ Динић, *За историју рударства*, 72.

У још једном приговору упереном против Јакова Цријевића, трговац који га је тужио као сведоке навео је „сву дубровачку властелу и трговце у Зајачи”.¹⁰⁷ Поново, и овај податак нам указује да су у Зајачи боравили, поред припадника грађанства, и дубровачки племићи, што говори да је овај рударски центар постао примамљив и уносан и за оне са највећим капиталом. Такође, из ове формулације приметно је издвајање властеле од осталих припадника насеобине, односно њихово првенство у односу на трговце.

Судске комисије, које представљају главни извор података за реконструкцију живота у рударским центрима, биле су одређиване за Зајачу у скоро четвороструко већем броју у односу на Бохорину, али и друге центре, попут Крупња и Црнче.¹⁰⁸ То би значило да је јачина дубровачке насеобине, али и привредна снага Зајаче била знатно већа и значајнија него у поменутих областима, али са много краћим веком трајања, јер је и њен успон прекинут турским освајањем.

Од њеног првог помена 1445. године, па до турског освајања, за Зајачу је укупно било одређено 104 конзулата, од чега је три четвртине (њих 75) било намењено искључиво за ово место. Остатак конзулата био је одређен или за Зајачу или за неко место у околини (Сребреницу, Црнчу, Крупањ, Бохорину, Ваљево и друге), али се у десет од двадесет девет случајева када су конзулати наведени у заједници са неким од места, Зајача наводи прва, што значи да је то било највероватније место одржавања спора. И овде је чест случај био да дубровачке власти нису биле сигурне где се њихови трговци са сигурношћу налазе у оквиру подрињских рударских центара, па су наводили по неколико њих. Од 1447. године број судских комисија, иако и даље велики, постепено опада, да би се после 1450. године јавила тек понека.¹⁰⁹ Велики број судских комисија одређених само за Зајачу, или где је она у заједници са неким местом наведена прва, сведочи о већем степену самосталности Зајаче. За разлику од других рударских центара која у односу на овај рудник имају неупоредиво мање самосталних конзулата, у значајнијој мери су у зависности од већих рудника, попут рецимо Сребренице.

¹⁰⁷ Спремић, *Прекинут успон*, 72.

¹⁰⁸ *Старо српско рударство*, 103 (Десанка Ковачевић – Којић).

¹⁰⁹ Спремић, *Прекинут успон*, 18 – 20, 10.

За већ поменуте године – 1445. и 1446. када се јављају вести о кнезу и царини, одређено је за Зајачу укупно 65 судских комисија. То је био импозантан број, с обзиром да се тих година одржао приближан број парница у Новом Брду и Приштини, а био је већи него у Сребреници и тадашњој престоници Деспотовине, Смедереву.¹¹⁰ Као што је већ помињано, услед турских упада и несигурности који они носе, долазило је до постепеног опадања на југу државе, док се истовремено примећивао привредни раст у северозападним крајевима, где је сада било сигурније започињати посао. У овом периоду Ново Брдо и Приштина очигледно и даље испољавају своју јачину, али је евидентно да им се великом брзином приближила Зајача на другом крају државе. Такође, својим напредовањем претекла је и тадашњу престоницу, али и Сребреницу, која се због своје величине и прихода од рудника сребра, могла сматрати водећом у подрињској рударској области.

У складу са бројем организованих суђења, дубровачка насеобина у Зајачи била је знатна и насељена како пучанима, тако и члановима властеоских породица. Међу њима највише су се истицали Цријевићи, Соркочевићи и Гучетићи. Цријевићи, поред тога што су били закупци царине, били су и власници топионица и рудних жица. Сви они имали су, поред Зајаче, развијене послове и у другим рударским центрима. Од пучанских породица истицали су се већ поменути Чељубиновићи. Живка Брајковића дубровачка влада поставила је 1446. године за старешину дубровачке колоније у Зајачи. И овде се среће Ратко Миловановић звани „Оpersа“, који се као судија среће три пута. Иако се већина Дубровчана из оба сталежа среће у скоро свим подрињским центрима, већина њих била је пословима најближе везана за Зајачу.¹¹¹ С обзиром да се, са изузетком Сребренице, у осталим подрињским рудницима не срећу подаци о старешинама дубровачке колоније, то би представљао још један доказ првенствено о јачини насеобине, а затим и о самосталном развоју Зајаче, односно о независности њеног развитка у односу на друге руднике.

С обзиром на бројност Дубровчана који пролазе кроз Зајачу или су у њој трајно насељени, разумљиво је да је она имала и цркву намењену католичком становништву. Сведочанство о њој забележено је у једном тестаменту.¹¹² Иван Младеновић је у свом тестаменту од 29. августа 1451. године завештао тридесет перпера цркви у Зајачи и

¹¹⁰ Спремић *Прекинут успон*, 10.

¹¹¹ *Исто*, 20 – 22, 27.

¹¹² Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 250.

одредио мајстора који ће му, уколико умре у Зајачи, направити кандило које ће у цркви горети за његову душу. Такође је завештао шест перпера цркви у Крупњу.¹¹³ У овом тестаменту крије се, поред сведочанства о постојању католичке црквене организације у Зајачи, још један доказ о сталној покретљивости дубровачких трговаца у оквиру подрињских рудника, јер поменути Иван Младеновић очигледно није знао у ком месту ће се упокојити, односно где ће га посао одвести.

Након турског освајања Зајача се још за неко време одржала као рудник. У поменутом писму Мехмеда II Освајача из 1463. године, у коме се наводи да је Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека купио од султана „места царства ми које су у деспотове земље“, наводи се и Зајача. Она је у султановој канцеларији забележена на српском језику, ћиричним писмом, што је уједно и једини такав њен помен, јер је у свим осталим дубровачким документима бележена латиницом. Помен Зајаче као рудника сребра биће још у једном попису из 1533. године, као изузетно слабо насељена, да би се у каснијим пописима број домова још више смањио, а помен некадашње рударске делатности ишчезао.¹¹⁴

Цер

Уочи турског освајања Јадра 1459. године, рудно благо експлоатисало се у северној области, које су чинили гробени Цера, Иверка и Влашића. Тражећи нове могућности за своје пословање, Дубровчани залазе и у ову, до тада слабо развијену рударску област у долини Јадра. Окна на Церу држала су браћа Цријевићи, Николин и Јаков, уортачени са Дамјаном Ђурђевићем, човеком од поверења деспота Ђурђа. Три окна које је ово ортачко друштво, између осталих, поседовало, од којих је половину капитала уложио Дамјан Ђурђевић, а другу половину обезбедили су браћа Цријевићи, вредела су 55 дуката. Занимљиво је да су ова окна имала своје називе – Репонић, Вишетина и Пресад. Из дубровачких књига сазнаје се да је њима неки топионичар (валтурк) остао дужан 150 дуката, што указује на постојање не само места где се руда ископавала, већ и на њену

¹¹³ Спремић, *Прекинут успон*, 31, 64.

¹¹⁴ *Исто*, 12, 41 – 42.

прераду, односно на постојање топионичарске делатности на Церу. Поред материјалних остатака, у народној традицији остало је живо сећање на вађење и прераду руде гвожђа и сребра у овој области.¹¹⁵ Када су се ова два брата повукла у Дубровник, вероватно пред надолазећом турском опасношћу, своја добра у Зајачи и на Церу поверили су њиховом слуги Прибисаву. Дамјан Ђурђевић, у Србији познат и као Жуњевић и Шаиновић, оставио је, изгледа, трага у Јадру. Неколико топонима у јадарским селима указују на то – Дамјанова башча, Шаиновац и Шајиновац.¹¹⁶

Ископавање руде вршено је у подножју североисточне стране Цера, близу границе Текериша и Румске. Ту су сачувани остаци окна у облику свртњева, дубока до 25 m и названа „сребрне рупе“. Руда је затим преношена и топљена на топионицама на реци Церници. На остатке старог рударства указује и локалитет Мајданиште између Трбосиља и Горње Бадање. У Подрињу је, уопште, Мајдан означавао рудник. Локалитет Црквина у Трбосиљу упућује на некадашње постојање цркве. На самом Церу сачували су се трагови зидова на неколико места и упућују на постојање неколико градова (Тројанов град, Коњуша, Косанин град). Новац деспота Ђурђа пронађен на падинама Цера могао би да посведочи о постојању рударске делатности у овој области.¹¹⁷ Наравно, пошто је у питању новац, нешто што се лако преносило, не мора да значи да је баш на Церу постојала ковница, али је то свакако могло бити негде у близини, с обзиром на чињеницу да је скоро сваки већи рударски центар у свом склопу имао и ковницу новца.

Рударство у области Цера очигледно није стигло довољно да се развије. Откривено сразмерно касно, непосредно пред турско освајање, није могло да достигне значајнији ниво производње. Склањајући се од опасности, Дубровчани су својим слугама поверавали послове, што значи да су за још неко време покушавали да одрже производњу. Као и у осталим рударским центрима Подриња, и Цер је поделио судбину освојених подручја.

¹¹⁵ *Старо српско рударство*, 103 (Десанка Ковачевић – Којић); Спремић, *Деспот Ђурађ*, 584, 593 - 594.

¹¹⁶ Спремић, *Прекинут успон*, 23 – 24, 25.

¹¹⁷ Спремић, *Прекинут успон*, 11, 33 – 35; Simić, *Rударstvo u Podrinju*, 4.

Сва поменута рударска места и тргови који су се развили у њиховој близини као последица развоја рударства, била су смештена јако близу једни других. Многи локалитети на којима су посведочени остаци средњовековних рударских радова налазе се између неколико рударских центара па је тешко одредити којем месту су прецизно припадали. Поред тога, из сведочанстава које су оставили Дубровчани јасно се види да су њихови трговци разгранали своја пословања по читавом Подрињу и да су били у сталном кретању између ових центара, тако да често није могло да се одреди које им је стално место боравка. То је ишло до те мере да су чак и сами трговци у својим тестаментима, одређујући заоставштине црквама, остављали могућност да њихово упокојење буде у неколико места. Све ово упућује на закључак да су рударски центри Подриња чинили једну међусобно повезану привредну целину са мање или више блиским временом развитка, али и опадања. Колико су турска харања по јужним деловима српске државе погодовала наглом рударском процвату ове области, толико је њихово незауостављиво напредовање тај процват и прекинуло. Из ових редова, као и наредних посвећеним руднику Сребреници који је издвојен из ове целине због специфичности развоја, примећује се неизоставна повезаност подрињских рудника са Сребреницом, без обзира што су лежали са различите стране реке и били раздвојени не само Дрином, већ често и личношћу која је њима господарила.

Сребреница под влашћу српских деспота

Као што је већ напоменуто, тешко би било сагледати подрињску рударску целину без помена Сребренице. Поред сведочанстава о томе да су трговци били у сталној корелацији између рудника ове области, у којој је Сребреница заузимала најзначајније место због прихода од производње сребра и утиска да су се остали рудници развијали у њеној сенци, важно је помена и то да је она од времена деспота Стефана Лазаревића дошла под окриље српске државе и под тим окриљем остала, са мањим прекидима, до краја постојања средњовековне српске државе. Од тада се српска власт простирала на обе стране реке Дрине, тако да је укључивање Сребренице у овај географски и привредни оквир неизоставно.

Рударска делатност у босанском делу Подриња имала је своје тежиште у Сребреници. Не зна се са сигурношћу да ли су Саси своју делатност пренели прво у српски или босански део Подриња, али се већ средином XIV века у овом рударском крају срећу и Дубровчани. Наиме, двојица Дубровчана предала су 2. августа 1352. године једно писмо Добру Бевењутићу, златару који је своју делатност развио у источној Босни, како наводе – у Сребреници. Сребреница се среће и годину дана касније у вези са поменутим Бевењутићем, који је тражио да се одатле на суд позове један Дубровчанин. Да је Бевењутић водио послове који се могу повезати искључиво са неким рударским центром, сведочи и следеће – дубровачки кнез га у писму из 1359. године укорава јер је правио грошеве по дубровачком калупу, што је било строго кажњиво. Још неколико вести говори у прилог о постојању Сребренице пре 1376. године. У тестаменту једног Дубровчанина из 1361. године помињу се његова браћа тамо настањена. Такође, 1369. године оформљено је и једно ортачко друштво које ће послове обављати управо у Сребреници.¹¹⁸ Писаних сведочанстава о Сасима у овом рударском центру, осим једног из 1402. године, нема. Наиме, поменуте године у Сребреницу се доселио извесни *Tedesco rupnic*¹¹⁹ са својом породицом, чији надимак упућује на његово рударско занимање. Међутим, остали су

¹¹⁸ Динић, *За историју рударства*, 47 – 49; Жиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 274.

¹¹⁹ Д. Ковачевић – Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. DCLXVIII, Одељење историјских наука, књ. 29, Београд 2010, 95.

очувани топоними који подсећају на њихово присуство, као што је случај са Сашком реком у близини Сребренице.¹²⁰

У једној тужби из 1367. или 1368. године, Богдан Прибојевић Округли, који је био активан и у Црнчи, наводи да је предао у Сребреници одређену количину сребра коју је требало однети у Дубровник и том приликом помиње шест сведока Дубровчана. Међу тим сведоцима био је и припадник породице Бевењутић, који је као цариник, жигосао поменуто сребро.¹²¹ Дакле, само на основу једне парнице, у Сребреници је посведочен значајан број Дубровчана, цариник, али и сребро које се, према пракси босанских владара жигосало на царини. Значи да је већ у овом периоду рударска активност, као и све пропратне делатности, била развијена.

Иако се не зна када је тачно рудно благо Сребренице у средњем веку почело да се експлоатише, оно што јесте поуздано је да је око Сребренице било подигнуто неколико рударских насеља. Прво је било на остацима римског насеља у Градини, друго два километра даље – у Сасама, док је треће насеље била сама Сребреница, као седиште власти, дубровачке колоније и главни тржишни центар. Главни рударски производ било је сребро које је било добијано у највећој мери из оловних руда, тако да се у сребреничким рудницима производила и знатна количина олова. Оловна руда из Сребренице имала је своје специфичности у односу на олово из других рудника – било је то тврдо олово са доста антимона. Поред сребра и олова, на овом простору се у средњем веку експлоатисала и прерађивала и бакарна руда. Што се тиче топионичарске делатности, и за Сребреницу је карактеристично да су ове активности биле у непосредној близини вађења руде, тако да су највећа тросквишта била у самој Сребреници и око Градине – у речици Крижевици и у Сашкој реци.¹²²

У даљем периоду Сребреница је настављала да се развија, прво као отворено насеље, да би касније била заштићена тврђавом која се звала Сребреник.¹²³ У њеној близини јавља се читав низ насеља – Саси, Пећиште, Чагаљ, као и Зворник који ће од 1433. године такође бити под српском влашћу. Од доласка под власт деспота, Сребреница у

¹²⁰ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 206;

¹²¹ Динић, *За историју рударства*, 49 – 50.

¹²² Simić, *Istoriski razvoj*, 166 – 168.

¹²³ *Старо српско рударство*, 132 (Десанка Ковачевић – Којић).

изворима почиње да се назива градом, а њени становници грађанима, за разлику од претходног времена када је била означавана као трг. У дубровачким изворима срећу се, као и у другим местима, помени рударских јама које су имале своје називе – Миројев поток, Суседа, а за неке од њих познато је и колико су вределе. Тако су четири дела јаме Суседа у Црвеном потоку вределе 35 дуката. У вези са великим развојем рударства су и проблеми настали као последица загађења ваздуха. Топионице са својим пећима биле су смештене у центру насеља, тако да је њихово стално ложење узроковало здравствене проблеме становницима, те су се Дубровчани 1435. године жалили деспоту Ђурђу и тражили од њега да испуни ранија обећања и премести топионичарску делатност изван насеља. Иако су улице постојале и у другим градским насељима, у Сребреници је забележен први средњовековни назив улице – *Via di merchado*, односно пут који је водио на трг, где су биле смештене куће најистакнутијих дубровачких трговаца.¹²⁴ О развоју Сребренице сведочи, поред развијене дубровачке колоније, и чињеница да су Дубровчани у њој постављали сталне конзуле који су били старешине насеобине.¹²⁵ Број насељених Дубровчана се ни једне године, са изузетком 1428, не спушта испод стотине, док је 1434. године износио чак пет стотина.¹²⁶

До немира у овој области и остатку Босне долази након збацивања са власти краља Стефана Остоје 1405. године, на чему се нећемо посебно задржавати. Године 1410. успостављена је угарска власт у Сребреници, која је трајала до 1411. године, након чега о њој више нема помена до 1413. године, када је први пут са сигурношћу посведочена српска власт у овом рударском центру. Босански краљ није се мирио са овом одлуком, тако да је чекао повољну прилику за напад, која се указала 1425. године када су Турци упали у Деспотовину. Твртко II опсео је Сребреницу, међутим, пошто су се Турци убрзо повукли, деспот Стефан окренуо је своју војску и прешао Дрину, након чега се снаге босанског краља повлаче. Приликом Тврткове опсаде Сребренице, затечени Дубровчани

¹²⁴ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 179, 205 – 207, 210; Ковачевић – Којић, *Средњовековна Сребреница*, 28.

¹²⁵ Динић, *За историју рударства*, 54.

¹²⁶ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 298.

склонили су се у тврђаву и организовали њену одбрану,¹²⁷ што је, уосталом, и била обавеза насељених трговаца на територији српске државе.

Оваквих покушаја било је све до 1451. године када су се око власти над Сребреницом отимали босански краљ са једне, и српски деспот са друге стране. Током тих сукоба било је и покушаја двојице владара да успоставе сарадњу, односно заједничку власт над Сребреницом, када су делили приходе од царина и чак заједнички ковали новац. Међутим, то је било кратког даха, тако да су Дубровчани за све време трајања сукоба били упућени час на једног, час на другог владара, стално приговарајући на новине од којих су толико стрепели. У овом случају им то не треба узимати за зло, с обзиром да је тешко било могуће успоставити јединствени систем поред толико политичких промена, тако да се то сигурно негативно одражавало и на трговину. Прекретница за Сребреницу била је поменуте 1451. године, када су Дубровчани, подстакнути нападом на сопствену територију од стране херцега Стефана Вукчића Косаче били принуђени да посредују у решавању овог питања, како би уз помоћ босанског краља могли да се обрачунају са херцегом. Тада је дефинитивно одлучено да Сребреница припадне деспоту Ђурђу, с тим што све заслуге не треба приписати само Дубровчанима, јер су велику улогу у томе играли добри односи између деспота и новог султана, Мехмеда II. Српска власт над Сребреницом трајала је и током владе деспота Лазара, међутим, одмах по његовој смрти, босански краљ Томаш ју је заузео, али и овај пут је то било кратког даха, јер је Сребреница од 1462. године под турском влашћу и тиме је окончан овај период константних смена власти у корист турских освајача.¹²⁸

За разлику од осталих подрињских рудника, вести о Сребреници не престају током првог турског освајања Деспотовине. Зна се да су они 1440. године држали царину у Сребреници и да су Дубровчани водили преговоре са Портом око потврда њихових привилегија. И са њима су Дубровчани имали потешкоћа, па су разним мерама покушавали да их приморају да одустану од увођења новина – забраном уношења и изношења сребра и друге робе без одобрења, против којих су се Дубровчани енергично борили сваки пут, чија год власт да је била у питању. Због одбијања плаћања данка, били

¹²⁷ Динић, *За историју рударства*, 54, 57 – 59.

¹²⁸ *Исто*, 58, 77 – 85.

су чак и затварани дубровачки трговци, све до 1442. године и регулисања односа са Портом, након чега се број њихових суђења нагло повећава тако да су несметано могли да наставе са својим уобичајеним активностима. Турска власт над Сребреницом престала је нешто пре ослобођења остатка српске државе – крајем 1443. године деспот Ђурђе ју је, уз помоћ одреда угарске војске, ослободио и предао босанском војводи Петру Ковачевићу, међутим, сребреничка тврђава још увек је била под влашћу Турака. Сребреничку тврђаву – Сребрник успео је да ослободи босански краљ и да поново овлада Сребреницом, али само на кратко јер је уговором између деспота и султана она припала српском владару.¹²⁹

По преузимању власти у Сребреници, деспот је био у сталним сукобима и са Дубровчанима, који се од 1414. године жале, што својој влади, што деспоту, на увођење новина, присећајући се „стarih обичаја" када су могли несметано да тргују сребром са валтурцима и рударима, не плаћајући царине и остале дажбине. С обзиром да је ово период када су домаћи трговци довољно ојачали, тежило се сузбијању страног утицаја. Поред тога, ово је доба све већих турских притисака и било је неопходно предузети мере којим ће се што већа количина новца сливати у државну касу. Између осталих, новине су се односиле и на плаћање пореза у висини од једног дуката, који се можда односио на Дубровчане који су били власници кућа, односно баштина. Ни деспоту Ђурђу није полазило за руком да регулише односе са Дубровчанима. И период његове владе обележен је увођењем нових намета са једне, и протестима Дубровчана са друге стране, чије последице су биле прекид трговине од стране једних и конфискације имовине од стране српских власти.¹³⁰

Од средине 1417. године, обновљена је у Сребреници ковница новца (цека), која је радила за време власти босанских краљева. Новац искован у њој носио је назив „нова цека господина деспота" и производио се током целе владе деспота Стефана. Ковница је била активна и за време деспота Ђурђа, али је тај новац био познат по лошем квалитету, јер је садржао једну трећину бакра. Током српске власти над Сребреницом, приходи од њених царина кретали су се око 30 000 дуката годишње, тако да је, после Новог Брда, ово био најуноснији рудник. Такође, сребренички метали имали су своју посебну меру за тежину

¹²⁹ Динић, *За историју рударства*, 75 – 76.

¹³⁰ Жиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 259; Динић, *За историју рударства*, 62, 70, 81.

(pondus de Sreberniza), а сребро из овог рудника у трговачким књигама означавало се посебним именом (argento de Srebreniza), како би се разликовало од сребра другог порекла,¹³¹ што сведочи о његовој вредности у односу на остале руднике.

И Сребреница је имала уређење слично оном по другим рударским местима и трговима. То је у првом реду био кнез, најчешће угледнији Дубровчанин настањен у њој, а највише кнезова било је из редова породице Латиница. Поред кнеза, војна власт припадала је војводи и од преласка Сребренице под српску власт, током читаве владавине деспота Стефана и почетком владавине деспота Ђурђа, војвода је био Богдан. Затим је то био Радич за године 1436 – 1437, Брајан за 1457. годину и Милош за годину 1457. Сачуван је и помен великог броја цариника, поново најчешће из редова Дубровчана, због њихове сталне упућености на дубровачке власти. И у Сребреници се види утицај Саса на градско уређење – уз кнеза и војводу, градске послове обављало је и веће сачињено од дванаест пургара. Било је ту и помоћних органа власти – пристава, али и бројних слуга војвода, кнезова, пургара и цариника. Телал је објављивао наређења власти, и он се среће још под именом путал, свакако од немачке речи, што је још један прилог саском утицају на терминологију. У Сребреници је постојала и католичка црква свете Марије и скоро сваки Дубровчанин који је овде дуже пословао, завештавао је по нешто, а од 1387. године јављају се и фрањевци.¹³² Тако је познати дубровачки трговац, Паоко Стипашиновић завештао овој цркви, поред десет дуката, и десети део прихода од својих јама у Сребреници. Слично је урадио и Дабижив Латиница, који је сваке недеље цркви свете Марије давао кабао најбоље руде.¹³³

Као што је већ познато, многи Дубровчани који су своју трговину и пословање усмерили на Подриње, били су стално насељени у Сребреници, али су залазили ради обављања тих послова и у друге рударске центре и насеља са друге стране Дрине – Црнчу, Зајачу, Бохорину, Крупањ, Зворник, Ваљево.¹³⁴ Тако се сваки од подрињских рудника, путем судских комисија, среће у заједници са Сребреницом. У Бохорини је то био случај девет пута, а у Зајачи осам. Крупањ је у већој мери био повезан са Сребреницом, јер се у

¹³¹ Динић, *За историју рударства*, 69 – 70, 80, 88, 100; Ковачевић – Којић, *Средњовековна Сребреница*, 36.

¹³² Динић, *За историју рударства*, 92 – 95.

¹³³ Ковачевић – Којић, *Истакнутији Дубровчани*, 123 – 124.

¹³⁴ Ђук, *Пословање Дубровчана*, 111.

њој одржало чак 28 суђења Дубровчанима из Крупња, а комисије су биле предвиђене за једно од ова два места три пута. Слично је било и са Црнчом – од укупног броја комисија које су одређене за Црнчу са другим градовима, око половине било је у заједници са Сребреницом.¹³⁵ Дакле, сви ови рудници, у већој или мањој мери зависили су или су били упућени на Сребреницу. То не значи да рударска производња у њима није била довољно развијена, али је близина Сребренице и њена привредна јачина утицала на њено истицање у односу на остале руднике.

Преласком Сребренице под српску власт, и поред сталних немира, били су створени повољни услови за развој трговине са обе стране Дрине. Овај фактор је, поред богатства сребреничких рудника, утицао на развој дубровачке насеобине, која је у првој половини XV века постала најјача у унутрашњости Балкана. Међу бројним Дубровчанима у Сребреници, посебно су се истицали представници пучанских породица Стипашиновић и Латиница. Паоко Стипашиновић био је активан у овом рударском центру од 1434, па све до своје смрти 1454. године. Био је поседник бројних рударских јама и кола, као и предмета везаних за рударство, о чему сведочи његов тестамент. Био је и закупац сребреничке царине, а о његовом угледу сведочи и чињеница да је у неколико наврата био на положају кнеза Сребренице. Исти случај је и са Дабиживом Латиницом и његовим синовима. У свом власништву имали су рударске јаме и топионице, куће и другу имовину у Сребреници и околини, а сребро које су извозили стизало је до Венеције. Дабижив и његови наследници такође су се налазили на месту сребреничког кнеза.¹³⁶ Од властеле насељене у Сребреници истичу се Бобаљевићи, Бунићи, Цријевићи, Лукаретићи, Менчетићи, Соркочевићи и многи други.¹³⁷ Иако су Дубровчани били главни снабдевачи племенитих метала за италијанске градове, у Сребреници су, поред њих, били посведочени и Италијани, који су такође залазили у остале подрињске руднике. Тако је 1452. године напуљски краљ Алфонсо Арагонски тражио од дубровачког трговца Матка Цидиловића да у Сребреници пронађе добре рударе које ће довести у јужну Италију како би истраживали руде и били би исплаћени унапред за шест месеци рада.¹³⁸ Сребренички рудари постали су тако надалеко чувени и тражени, односно, може се рећи да су преузели некадашњу улогу

¹³⁵ Спремић, *Прекинут успон*, 14, 20, 50, 55, 76.

¹³⁶ Ковачевић – Којић, *Истакнутији Дубровчани*, 122 – 123, 124 – 126.

¹³⁷ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 306 – 307.

¹³⁸ Спремић, *Прекинут успон*, 63.

Саса. Као што су се Саси насељавали јер није било стручњака за рударење међу домаћим становништвом, тако су сада, када су се Саси стопили међу домаћи живаљ, домаћи рудари постали довољно вешти да и они буду ти који ће у неким другим земљама допринети развоју ове привредне гране.

Када је, по турском освајању, Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека закупио од султана Мехмеда II Освајача 1463. године места Сребреницу, Црнчу, Зајачу и Крупањ, вредност за ова четири веома значајна рударска места износила је седам хиљада дуката, дакле скоро за четвртину онога што се раније могло добити само из Сребренице. Овакав драстичан пад у приходима свакако је био условљен турским освајањем, али је за Сребреницу карактеристично то што је она и пре турског освајања била изложена сталним сукобима и смењивању господара, тако да је тешко било успоставити несметану производњу и трговину. Ово опадање огледа се и у смањењу дубровачке колоније, односно њиховом постепеном повлачењу из Сребренице. Док је за 1445. годину било забележено чак 30 конзулата, што опет значи да је број насељених Дубровчана само могао да буде већи од оног наведеног у судским споровима, већ од 1458. године тај број је драстично смањен. Такође, од 1459. године у малобројним конзулатима јављају се само пучани, док је до тада случај био обрнут – готово сваки конзул и судије били су из редова дубровачке властеле. Познате дубровачке породице из Сребренице – Латинице и Стипашиновићи прекинули су своје пословање, или га обављају преко других људи.¹³⁹

Оно што Сребреницу издваја од осталих подрињских рудника, свакако захваљујући њеној величини, је то што се вести о рударској производњи и трговини овде срећу и по турском освајању. Количина промета сребра знатно је смањена, али то не мора да значи да је његова производња опала, ако се има у виду да су Турци уводили забране извоза сребра још пре коначног освајања српских земаља. С обзиром на ове забране које су обухватале само трговину сребром, Дубровчани се окрећу трговини оловом и глетом (*terra gleta*), оксидном оловном рудом, чији назив упућује на саски утицај, за којима у XIV и XV веку нису показивали интересовање.¹⁴⁰

¹³⁹ Динић, *За историју рударства*, 89.

¹⁴⁰ Динић, *За историју рударства*, 91; Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 2.

По свему судећи, Сребреница је једини рудник подрињског краја за који је забележено да је одолевао турском освајању, односно да се производња наставила и након пада под Турке. Смањена количина извоза сребра не значи нужно да се оно производило у мањем обиму него у претходним временима, већ је оно можда последица турских забрана. Због тога, Дубровчани се окрећу мање профитабилним металима, за које нису имали интересовања док је слобода извоза сребра била на снази, олову и глети. Иако од почетка XV века у Сребреници није успевала да се устали власт једног владара, то није у већој мери успоравало рударске послове и трговину металима, јер је између Дубровчана са једне и српских и босанских владара са друге стране, владала међусобна повезаност – једни другима били су неопходни за успешно пословање. С обзиром да је бројала око 700 кућа, представљала је највеће насеље подрињске рударске области и њен центар. Дакле, средњовековним трговцима границе нису представљале препреку, они су своје пословање обављали у оквиру привредног комплекса који им је доносио зараду, без обзира на честе промене господара. Очигледно је да су у Подрињу препознали потенцијал и посматрали га као једну привредну целину, о чему сведочи распрострањеност њихових колонија, велики број како пучана, тако и племићких породица и стално кретање између рударских центара – Црнче, Зајаче, Бохорине, Крупња и Сребренице.

Слика 2. Рударска насеља у
Подрињу

III УТИЦАЈ РУДАРСТВА НА ДРУГЕ ПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Као што је већ напоменуто, експлоатација подрињских рудника свој врхунац достигла је у првој половини XV века. Упоредо са развојем рударства, долази до пораста трговинске размене, како извоза, тако и увоза, развоја занатства, али и до развоја градова, тако да и процес урбанизације свој врхунац достиже управо у овом периоду. Неки од градова који су се развили у близини подрињских рудника, попут Ваљева и Зворника, нису били у директној вези са рударском производњом, али свој успон догодили су близини ових рударских центара, јер су имали могућност да се баве трговином племенитим металима. Поред тога, стационарани на раскршћу путева, њихов положај погодновао је средњовековним трговцима јер су одатле имали могућност да прошире своје пословање даље ка унутрашњости Србије, Босни и Угарској. Поред Ваљева и Зворника, постојали су и други значајни тргови, али поменута два су у најтешњој вези са развојем рударства, док су Дебриц, Заслон и посебно Мачва, у овом периоду у опадању. Са порастом броја трговаца, растао је и број занатлија који су своје производе могли да размењују на трговима, а који су такође у блиској вези са рударством, јер су њихови производи били намењени и рударима, а неким, попут златара били су неопходни племенити метали како би развили своју делатност.

Трговачки путеви и тргови

До области у западној Србији у средњем веку стизало се, као што је било и уобичајено, караванским путевима. Један пут ишао је кроз Босну, док је други, пратећи ток Дрине, стизао до Доњег Подриња и Сребренице. На основу једног документа из 1381. године, зна се да су средњовековни трговци Дрину прелазили код Братунца, одакле се стизало у Црнчу и остала места у околини. Прелази су постојали још у Костиријеву, на ушћу босанског Јадра и Дрињаче, као и у Зворнику. Трговце који су пристигли у ове крајеве путеви су даље водили ка унутрашњости. Када се прешла Дрина код Братунца, пут се даље рачвао у два правца. Први правац водио је долином Љубовиђе и избијао на село

симболичног назива – Царину, и даље преко Пецке или Прослопа ка Ваљеву. Овом трасом најбрже се стизало из Сребренице за Београд, Рудник или Смедерево. Други правац водио је преко Црнче, Постења и Мачковог камена у Крупањ, а затим одатле у Јадар. Одатле се, преко Цера, стизало у Заслон, а из Крупња преко Костајника у Зајачу. Такође, уз Боринску реку водио је пут ка руднику Бохорини и даље за Зајачу. Био је дугачак шест километара, тако да су се ова два рударска центра наслањала један на други. Долином Јадра пут је водио ка Подгорини и Ваљеву. До Ваљева се могло доћи и са Приморја и путевима са југа – после прелаза Дрине код Вишеграда и Горажда, одакле је пут водио даље на север. Цела западна Србија била је добро повезана јер је била испресецана многим путевима, а и до ње су многи водили. Због релативно мале међусобне удаљености и положају који је био на раскршћу путних праваца, створени су повољни услови за развој тргова. На основу сачуваних извора, могуће је утврдити колико је било потребно дана да се из Дубровника дође у ове крајеве и обрнуто. Гласници Дубровачке републике који су носили судске позиве својим суграђанима, стизали су до подрињских рудника за мање од десет дана. Зимом је пут трајао мало дуже, па је тако за релацију Дубровник – Трешњица и Дубровник – Црнча, било потребно тринаест дана. Свакако да је караванима који су преносили робу било потребно више дана да превале пут, посебно ако је успут вршен претовар робе.¹⁴¹

Према подели коју је начинио Б. Зерковић, формиран је нови тип насеља која су се развила захваљујући успону рударства. То су такозвани рударски тргови. Поред подрињских рудника који се у изворима наводе и као тргови, у ову категорију спадају и они који не стоје у директној вези са рударством, већ је развитак ових насеља био условљен постојањем рударске производње и трговине у њиховој близини, али и повољним положајем јер још увек нису били захваћени турским нападима. Такође, Дубровчани су у писму упућеним деспоту Стефану истицали и поделу на тргове *велике* и *мале*, односно на оне на којима је трговински промет био велики, наспрам оних на којима промет робе није био на завидном нивоу, па су самим тим зарада, али и степен урбанизације насеља били мањи. Према истом аутору, у ову поделу коју су начинили Дубровчани може се сврстати и трећа категорија, такозваних тргова средње величине, којој припада, поред подрињских тргова и рудника, и Ваљево. То су, дакле, тргови који су настали у рударским местима или у њиховој близини, а који нису успели да достигну

¹⁴¹ Спремић, *Средњовековни рудници и тргови*, 93 – 95.

висок степен развоја јер су или подизани на неприступачним местима, или је њихов развој прекинут турским освајањем.¹⁴²

Зворник се у изворима среће први пут 1410. године, под именом Звоник, а ово име дугује звонику фрањевачког манастира. Испод зворничке тврђаве врло брзо развило се подграђе, тако да се и у изворима среће одвајање ове две целине – Звоник и Подзвоник. Као што је већ више пута напомињано, Зворник је након сукоба између деспота Ђурђа и босанског краља Твртка II 1432 – 1433. године, прешао у састав Деспотовине и у њеном саставу остао све до пада под турску власт. С обзиром на његов положај и близину Сребренице и осталих подрињских рудника, Зворник је могао несметано да се развија, тако да су кроз њега прошли многи дубровачки трговци, а било је, наравно, и оних стално насељених, а у вези са тим је и постојање фрањевачког манастира и цркве Свете Марије. Трговинске везе биле су нарочито јаке између Зворника и суседне Сребренице, али и са осталим центрима – Крупњем, Бохорином, као и са удаљеним Рудником и Приштином. Трговина сребром била је од посебног значаја и у Зворнику, тако да се 1428. године у једном документу спомиње извоз сребра.¹⁴³ Око Зворника нису пронађени трагови старе рударске и топионичарске делатности, али с обзиром на чињеницу да је био у непосредној близини и Сребренице и рудника са десне стране Дрине, реч је највероватније о сребру из неких од поменутих рудника.¹⁴⁴

Развој Ваљева као трга био је условљен повољним географским условима – постојањем реке, околине у којој су били развијени пољопривреда и рударство, али и природном заштитом подрињских и ваљевских планина. Поред постојања старих путева који су из Босне водили за Београд или Рудник, посредством ширења дубровачке трговине, појавио се и низ нових путева на чијој раскрсници је стајало Ваљево. Први директан помен Ваљева у изворима је из 9. априла 1398. године, када су се Дубровчани жалили кнегињи Милици да су Турци ухватили и одвели њихове трговце у Ваљево. Овај податак свакако сведочи о постојању овог трга и раније. Прво познато одређивање конзулата за Ваљево

¹⁴² Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, 184, 220, 306, 310.

¹⁴³ D. Kovačević – Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI (1965), NP Oslobođenje, Sarajevo 1967, 19, 27 – 28, 30; Ковачевић – Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 24.

¹⁴⁴ Simić, *Istorijski razvoj*, 148.

било је 1410. године и они ће се одређивати све до 1454. године, или само за Ваљево, или у заједници са другим местима – Сребреницом, Крупњем, Зајачом, Смедеревом, Београдом, Новим Брдом, али и рудницима копаоничког басена, Белим Брдом и Запланином. Ваљевски трг свој највећи успон доживео је у другом периоду свог развоја, након припајања Сребренице српској држави, тако да је постао значајан чинилац у трговинском промету северозападне Србије. Дубровчани са својим капиталом, али и домаћи трговци сада се у већем броју срећу у Ваљеву, а знатан број њих имао је пословне везе у Сребреници, Бохорини, Црнчи, Крупњу и Зајачи. Од првог помена па све до пада Деспотовине, у Ваљеву је споменуто чак 200 особа које су своје пословање усмерили на овај трг.¹⁴⁵ Да је Ваљево било уређено по угледу на остале тргове сведочи и већ поменути Богдан 1445. године, који је био деспотов човек.

Занати

Унапређење рударства и трговине упоредо је праћено и развитком занатства, с тим што је, и у овом случају, делатност домаћих занатлија много мање позната у односу на дубровачке. У поређењу са осталим градским насељима у српској држави, рударски центри су били ти који су имали неупоредиво напредније занатство. Занатлије су биле настањене у подграђима и имали су своје организације на чијем челу је стајао протомајстор. Од почетка XV века, поред дубровачких занатлија који су по уговору долазили, све је бројније присуство занатлија који су били насељени као чланови дубровачке колоније. Од занатлија у рударским и градским насељима срећу се: ковачи, кројачи, златари, обућари, кожухари, дрводеље, седлари, кlobучари, пушкари и многи други.¹⁴⁶ Оно што привлачи пажњу је да се и у дубровачким документима, али и у Закону о рудницима, кројачи понекад називају шнајдери, а обућари шустери,¹⁴⁷ односно речима немачког порекла, што је вероватно последица саског утицаја на терминологију. Такође, специфични међу занатлијама су ковачи, јер се они најчешће срећу као домаћи људи, пре

¹⁴⁵ М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку. Прилози за историју*, Ваљево 1989, 138 – 142, 208 – 209, 249, 265.

¹⁴⁶ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 299 – 300, 304.

¹⁴⁷ *Закон о рудницима*, 54, чл. XIII и XIV.

свега јер гвожђе није било примарни предмет трговине.¹⁴⁸ У већој мери домаће занатлије бавиле су се и израдом резбарија, мачева, лукова, али и производњом хране као месари или пекари.¹⁴⁹ Дакле, домаћи људи највише су били заступљени међу занатима који су за циљ имали задовољење основних, свакодневних потреба.

У великим рударским центрима, попут Сребренице, која развојем није заостајала за Новим Брдом, најзаступљеније занатлије били су златари. Без сумње то је била последица велике развијености рударске делатности, као и постојања ковнице новца, тако да је присуство мајстора који су обрађивали племените метале разумљива. У Сребреници их је забележено чак седамдесет. Поред златара, у овом рударском центру јавља се и велики број Дубровчана кројача, кожухара и сукнара. Бројност забележених занатлија, али и њихова специјализованост, упућују на закључак о урбаној развијености ове средине, односно о потреби становништва за овим занатским услугама. У рудницима чија производња је била мањег обима у односу на Сребреницу – Бохорини, Зајачи, Крупњу, углавном су биле заступљене занатлије које су радиле са тканинама. Занатлије су се радо укључивале у трговину, и то са оним производима који су били предмет њиховог занимања – златари се баве трговином племенитим металима, а кројачи углавном улазе у послове које се тичу трговине тканинама, што је био најзаступљенији увозни производ Дубровчана.¹⁵⁰

О развијености рударске производње у Подрињу већ је било речи, у оној мери у којој су извори то дозволили. Али, поред рудара, топионичара и разних трговаца, у овим рудницима биле су заступљене и занатлије. Поново захваљујући судским комисијама које су дубровачке власти одређивале, остала су забележена имена појединих занатлија, што као што је већ више пута наглашавано, може да значи само да је њихов број био неупоредиво већи. Посебно ако се има у виду да су првенствено трговци били ти који су се судили. Иако су се и занатлије опробавале у овој делатности, свакако су били у мањем броју од оних којима је то била примарна делатност и који су поседовали већи капитал. Такође, ни средњовековне занатлије нису биле стациониране само у једном месту, посебно

¹⁴⁸ Спремић, *Деспот Бугар*, 587.

¹⁴⁹ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 303.

¹⁵⁰ Ковачевић – Којић, *Градски живот*, 301 – 304, 320; Спремић, *Прекинут успон*, 28.

што су то најчешће били припадници дубровачке колоније, тако да се и вести о њима срећу у више места ове привредне целине.

Тако се у Црнчи среће знатан број кројача, чије занимање је увек било означавано термином „sartor”. Радивој кројач, звани Влах, затим кројач Радоња и Радоје кројач само су нека од лица која су била настањена у Црнчи или Сребреници, а судили су се у неким од ових места средином XV века. У Црнчи су тужбе подизане и против Радоње кожара и Томе свећара. Већ у вези са првом вешћу о Бохорини, 1415. године помиње се Остоја сукнар, а касније и Михоч Витковић златар, као и већ поменути Радивој кројач, звани Влах. За Крупањ постоји нешто већи помен занатлија. Тако се 1436. године јављају шнајдери – Добрашин, Цветко и Радоња, а 1450. године подигнута је тужба против Николе Цветковића кројача. Те године у Крупњу су били настањени и Милутин и Лука – капације. Као подстригач сукна 1452. године помиње се Радоња, као и златар Михоч Воковић. Ни Зајача није заостајала по броју занатлија. Судске спорове покретали су, или били тужени, кројачи – Радоје Остојић, Бошко, Цветко, Прибисав, Радоња али и Радивој звани Влах, већ забележен у Црнчи и Бохорини. Поред кројача, у Зајачи су радили и сукнари – Радоња и Радивоје, као и крзнари. Приметан је и знатан број златара, међу њима већ помињани Михоч Воковић, затим Живко златар, као и Петар Вашиновић и Иван Златар. Овај последњи можда је већ помињани Иван Младеновић који је саставио тестамент у Зајачи 1451. године и одредио мајстора који ће му израдити кандило уколико умре у Зајачи. Подстригачи сукна – Радивоје и Радоња судили су се 1444. године, а обојица су радили у Зајачи и Сребреници.¹⁵¹

¹⁵¹ Спремић, *Прекинут успон*, 16, 27, 60 – 61, 82.

*
**

Само на основу овог сумарног прегледа може се увидети колико је рударство утицало на развој занатске производње, а посредно и на урбанизацију ове области. Посведочен је релативно велики број људи различитих занимања који су се, попут трговаца, кретали између ових рударских насеља. Неки од њих без сумње су се опробали и у трговини, тако да су развили читаву мрежу делатности на овом простору. И занатлијама, као и трговцима, кретање је било знатно олакшано постојањем низа путних праваца и релативно малом удаљеношћу рудника и тргова, тако да су за врло кратко време могли да превале пут из једног места у друго и на тај начин пласирају своје производе. Поред Дубровчана, и домаћи људи у овом периоду долазе до изражаја, посебно када је реч о занатима који су се тицали снабдевања свакодневним потрепштинама. Поред тога, релативно стабилне политичке прилике на овом простору омогућавале су несметан развој, како већ поменуте рударске делатности, тако и свих пропратних активности, попут занатства и трговине, све до пада под турску власт.

ЗАКЉУЧАК

На основу свега написаног на претходним страницама овог рада, може се рећи да је рударство у Подрињу играло значајну улогу у развоју, али и опстанку средњовековне српске државе. Чак и са прекидима у експлоатацији рудника, опстало је као најважнији извор прихода српских владара тог доба. Од рудара као најниже, али вероватно најважније карике у процесу рударске производње, преко трговаца и занатлија, па све до владара под чијом су контролом били, рудници су били жила куцавица српске средњовековне државе која је својим производима снабдевала добар део Европе.

Рудари који су били одговорни за успон српског рударства од средине XIII века били су Саси јер су доношењем нових знања и техника омогућили напреднију експлоатацију и производњу. Мали број ових досељеника утицао је на то да се они брзо асимилију у локалну средину. Међутим, и поред тога, њихов утицај на рударску терминологију био је огроман, а топоними који су носили помен њиховог имена сачували су сећање на њихово присуство. То делимично помаже приликом утврђивања њиховог присуства у одређеним рудницима, јер уколико нема писаних сведочанстава, сачувани топоними са одређеном сигурношћу могу указивати на присуство Саса. Улогу Саса временом су преузели домаћи становници који су од њих стекли знање, па су касније они били ти који су тражени да, као стручњаци, са својим знањем и техникама отпочну производњу у другим државама. Са друге стране, Дубровчани су били ти који су финансирали рударску производњу и захваљујући њиховим новчаним средствима допринели даљем искоришћавању рудног блага.

Присуство католичког становништва – Саса, који иако асимиловани задржавају своју вероисповест, и Дубровчана, допринело је оснивању католичких парохија широм српске државе. Оснивање ових парохија и у подрињској рударској области може нам помоћи приликом сагледавања величине латинске насеобине, односно уколико је неко место имало католичку цркву, значи да је постојао довољан број верника чиме би се њено постојање оправдало. Самим тим, величина латинске насеобине може се повезати са значајем рударског центра, јер чим је у неки рудник привучен велики број Дубровчана,

значи да производња у њему није била занемарљива. Тако је у скоро сваком подрињском руднику посведочено постојање католичке цркве – у Липнику, Црнчи, Зајачи, Сребреници и Крупњу, а у Црнчи је постојао и самостан Мале браће, односно фрањеваца. Поред Саса и Дубровчана, као и свакако најбројнијег домаћег становништва, у овим рударским центрима били су присутни и српски органи власти (кнез, војвода, цариник), заједно са својим помоћницима. Све то сведочи о шароликости становништва у рударским насељима и њиховој живописности, али и међусобној сарадњи и суживоту који је погодовао свакоме.

Најважнији производ подрињских рудника било је сребро, које се највише добијало из оловних руда. Због тога је и производња олова као споредног производа била велика, али се оно није, за разлику од сребра, користило за извоз, већ најчешће за неке грађевинске радове, односно покривање кућа и цркава. Поред сребра и олова, на подрињским рудиштима било је и бакра, али у знатно мањој мери јер трговина бакром ни у једном периоду није привлачила интересовање Дубровчана. Једино када су Дубровчани извозили нешто осим сребра било је у време непосредно пред пад српске средњовековне државе, када су Турци уводили забране извоза овог метала. Тада су дубровачки трговци били принуђени да се окрену мање уносној трговини оловом и глетом, чега је у Подрињу било у изобиљу.

Рударство у Подрињу током XV века добија свој замах захваљујући мерама које је деспот Стефан Лазаревић предузео. Доношењем Закона о рудницима у Новом Брду 1412. године он је омогућио усаглашавање одредби које би важиле за сваки рудник у земљи. Његовом наследнику пошло је за руком да још више увећа приходе, иако је био под много већим притиском од стране Турака, а коначно освајање је било на помолу. Са друге стране, турско надирање донекле је омогућило већи развој подрињских рудника, јер је ова област била, за разлику од југа земље, још увек незахваћена њиховим упадима. По обнављању Деспотовине 1444. године, Црнча, Крупањ, Бохорина и Сребреница доживљавају свој највећи успон, а тада се први пут у изворима јавља и Зајача која ће по производњи знатно надмашити неке од ових рудника са десне стране Дрине.

Као што је већ речено, главни извори за сагледавање прошлости ових рударских насеља су дубровачки списи, односно сачуване судске парнице између припадника дубровачких колонија. С обзиром на непостојање домаћих извора, као ни било којих

других (осим материјалних) који се тичу саме рударске производње у Подрињу, ова сведочанства једина посредно расветљавају обим и количину експлоатације рудног блага у овој области. Захваљујући њима, могуће је сагледати и обим трговине племенитим металима између српске државе и Дубровника (што, опет, посредно сведочи о количини рударске експлоатације), као и занатства које је било веома развијено. Ту се, пре свега, мисли на златаре, поново, као последица развијености рударства, али и на бројне друге јер је урбана средина, какви су подрињски рудници били, захтевала и присуство бројних других специјализованих лица који ће својим производима задовољити све потребе разноврсних слојева становништва.

Због разгранатости и постојања великог броја путева, област западне Србије била је добро повезана, што је нагонило трговце да се стално крећу овуда и на тај начин развијају своје пословање по читавој области. Због тога су користи имали и неки тргови у близини рудника јер иако нису имали развијено рударство, свој успон договали су близини рударским центрима. Тако су Зворник, у саставу српске државе од 1433. године и Ваљево били привлачни великом броју трговаца због свог положаја на раскршћу путева, а опет у близини рударских центара.

Чини се као да је успон подрињских рудника нагло прекинут турским освајањем, иако рударска производња није одмах замрла. Још за кратко време успевала је да се одржи, али због турских прописа и забрана Дубровчанима није више било исплативо да бораве у овим местима. Изузев Сребренице, која је освојена 1462. године и још неко време успевала да одржи производњу, скоро сви остали подрињски рудници ускоро у потпуности престају са радом.

Иако се на први поглед може чинити да је рударство западне Србије у највећој мери истражено, чини се као да је највећи део тог посла обавио М. Динић у свом раду *„За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I“* из 1955. године и да се већина потоњих радова заснива на његовим истраживањима из дубровачког архива. Пре њега овом темом бавио се К. Лиречек, у свом делу о трговачким путевима и рудницима, али са прегледом свих рудника, без нарочитог задржавања на подрињској области. Такође, својим делом *„Istoriski razvoj našeg rudarstva“* из 1951. године, историчар рударства и геолог др Василије Симић дао је значајан допринос разумевању ове теме, ослањајући се, у

историјском контексту, на Лиречекова истраживања. Наредни корак начинио је М. Спречић у својим прилозима о Јадру, Рађевини и Црнчи, и тиме знатно проширио и допунио постојеће знање о рудницима овог краја.

Списак извора и литературе

Извори:

Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, prev. M. Rajičić, Narodna knjiga, Beograd 1950.

Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, прир. Н. Радојчић, Научно дело, Београд 1962.

Orbini, M., *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, Narodne novine, Zagreb 1999.

Синтезе и монографије:

Динић, Ј., М., *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни. I део*, Српска академија наука. Посебна издања, књ. ССXL, Одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955.

Зарковић, В., Б., *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012.

Исаиловић, М., *Ваљево и околне области у средњем веку. Прилози за историју*, Ваљево 1989.

Лиречек, К., Радонић, Ј., *Историја Срба. Културна историја. Књига II, Слово љубве*, Београд 1978.

Калић, Ј., *Срби у позном средњем веку*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд 2001.

Ковачевић – Којић, Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Историјски институт, Београд 2007.

Ковачевић – Којић, Д., *Средњовјековна Сребреница XIV – XV вијек*, Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. DCLXVIII, Одељење историјских наука, књ. 29, Београд 2010.

Simić, V., *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Izdavačko – štamparsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju vlade FNRJ, Beograd 1951.

Спремић, М., *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, СКЗ, Београд 1994.

Спремић, М., *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

Ћирковић, С., *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Equilibrium, Београд 1997.

Ћирковић, С., Ковачевић – Којић, Д., Ћук, Р., *Старо српско рударство*, Вукова задужбина – Прометеј, Београд – Нови Сад 2002.

Чланци и расправе:

Динић, М., *Прилози за историју средњег века: 1. Бохорина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIII, свеска 1 – 2, Београд 1933, 67 – 76.

Јиречек, К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, Београд 1959, 254 – 303.

Ковачевић – Којић, Д., *Истакнутији Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 122 – 133.

Kovačević – Kojić, D., *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVI (1965), NP Oslobođenje, Sarajevo 1967, 19 – 35.

Порчић, Н., *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, Стари српски архив 10, Београд 2011, 3 – 15.

Simić, V., *Rudarstvo u Podrinju (I deo)*, Rudarski glasnik, god. XII, sv. 2, Beograd 1973, 1 – 13.

Спремић, М., *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Историјски часопис, књ. XXIII, Београд 1976, 23 – 37.

Спремић, М., *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93 – 111.

Томовић, Г., *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, Историјски часопис, књ. LVIII, Београд 2009, 93 – 108.

Трбуховић, В., *Старо рударство и металургија западне Србије*, Museum. Годишњак народног музеја у Шапцу 4, Шабац 2003, 7 – 20.

Ћук, Р., *Пословање Дубровчана у Подрињу*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 111 – 222.

Попис илустрација

Слика 1. Рударство у околини Липника и Црнче. Преузето из: Simić, V., *Rudarstvo u Podrinju (I deo)*, Rudarski glasnik, god. XII, sv. 2, Beograd 1973, 3.

Слика 2. Рударска насеља у Подрињу. Преузето из: Ковачевић – Којић, Д., *Средњовјековна Сребреница XIV – XV вијек*, Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. DCLXVIII, Одељење историјских наука, књ. 29, Београд 2010, 31.